

Türkiye’de Çuvaşlara Yönelen İlgi: Zakir Kadirî Ugan’ın Çuvaşlarla İlgili Değerlendirmeleri Üzerine

*First Concerns to Chuvashes in Turkey:
on Zakir Kadiri Ugan's Assessments of the Chuvashes*

Cemalettin YAVUZ*

Özet

Türkiye’de Çuvaşlar dâhil olmak üzere Türkiye dışındaki Türklere dönük akademik ilgi, Cumhuriyet sonrasında artmaya başlamıştır. İdil-Ural bölgesinden gelen aydınlar bu konuda önemli katkılar sağlamıştır. Bu aydınlardan biri olan Zakir Kadirî Ugan, 1925 yılında Türk Yurdu dergisinde doğrudan Çuvaşları konu edinen bir makale kaleme almıştır. Söz konusu bu kısa makale Çuvaşların kökeni, dili ve kültürü hakkındaki tartışmaların ve kaynakların Türkiye’de tanıtılması açısından tarihî bir öneme sahiptir. Bu çalışmada öncelikli olarak Zakir Kadirî Ugan’ın Rusya’daki ve Türkiye’deki faaliyetlerinden kısaca bahsedilmiştir. Ardından Ugan’ın söz konusu makalesinin amacı, yöntemi, kaynakları ve Çuvaş kültürüyle ilgili sunduğu bilgiler analiz edilmiş; konuya yaklaşım biçimi, vardığı sonuçların kendi dönemi bağlamında önemi ve ne anlama geldiği sorgulanmıştır. Söz konusu çalışma, Çuvaş dili ve kültürüyle ilgilenen bazı önemli araştırmacıları ve çalışmalarını Türkiye’de tanıtmış olması açısından önemlidir. Ancak Çuvaşların kökeniyle ilgili varılan yargı, yazarın İdil-Ural Türklere arasındaki siyasi çekişmelerin etkisini açık bir şekilde yansıtmaktadır. Ugan’ın Çuvaş folkloruyla ilgili aktardığı bilgiler ise doğru olmakla birlikte temellendirilmemiş ve yanlış bağlamda yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Çuvaş, folklor, Zakir Kadirî Ugan, İdil-Ural, etnik ilişkiler.

* Dr, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edirne/Türkiye // Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Türkoloji Araştırma Enstitüsü, Türkistan/Kazakistan. yavuzcemalettin@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6295-2179.

Abstract

In Turkey, first academic concerns to Turkic people outside Turkey, including Chuvash, started to increase after the establishment of Republic. Intellectuals from the Volga-Ural region made significant contributions to this issue. Zakir Kadirî Ugan, one of these intellectuals, wrote an article directly on Chuvash in the journal Türk Yurdu in 1925. This short article is of historical importance in terms of introducing the discussions and sources about the origin, language and culture of the Chuvash in Turkey. In this study, primarily Zakir Kadirî Ugan's activities in Russia and Turkey are briefly mentioned. Then, the purpose, method, sources and information about the Chuvash culture of Ugan's article are analyzed; The way he approached the subject, the importance and meaning of his conclusions in the context of his period are questioned. The aforementioned study is important in that it introduced in Turkey some important researchers interested in Chuvash language and culture and their work. However, the judgment about the origin of the Chuvash clearly reflects the influence of the author's political conflicts between the Volgal-Ural Turks. The information that Ugan conveyed about Chuvash folklore, although correct, was not grounded and interpreted in the wrong context.

Keywords: Chuvash, folklore, Zakir Kadirî Ugan, Volga-Ural, ethnic relations.

Tarihî kaynaklarda *Çuvaş* adıyla 16. yüzyıldan önce karşılaşılabilir oluşu, köken meselesini *Çuvaşlar*la ilgili bilimsel araştırmaların en temel konusu hâline getirmiştir. 18. yüzyıldan itibaren hız kazanan araştırmalarda ve bilimsel raporlarda *Çuvaşlar*, Türk dili konuşan bir halk olarak tanımlanmış olsa da günümüze kadar onların kökenini Fin-Ugorlardan Moğollara, İranî halklara, Sümerlere ve Yafetilere kadar dayandıran farklı kuramlar ortaya atılmıştır (Bakınız Güzel, 2021; Kuzmin-Yumanadi & Kuleşov, 2002). Bu tartışmalarda tarih, dil bilimi, etnografya, antropoloji ve arkeoloji gibi disiplinlerin verileri de kullanılmıştır. Günümüzde artık *Çuvaş*çanın Türk dili olduğu ve *Çuvaş* etnik oluşumunda İdil Bulgarlarının ana unsuru teşkil ettiği fikri büyük oranda kabul görmüştür.

Çuvaşça, Johann von Strahlenberg tarafından 1730 (Bakınız Durmuş, 2009) gibi erken sayılabilecek bir tarihte Türk dilleri arasında kaydedildikten sonra *Çuvaş* dili ve kültürüyle ilgili alan araştırmaları da başlamıştır. Bu tarihten hemen sonra 20. yüzyıl başlarına kadar gerek özel ilgi, gerekse Rusya'nın demografik ve coğrafi kaynaklarının ortaya çıkarılması amacı ya da misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde hem *Çuvaş* hem de Rus araştırmacıların yanı sıra Rusya dışından gelip alan araştırmalarına dayanan eserler ortaya koyan Fin ve Macar araştırmaların gayretleriyle *Çuvaş* dili ve kültürü ile ilgili hatırı sayılır bir bilgi birikimi meydana geldiği söylenebilir. V. N. Tatişçev, A. A. Fuks, V. A. Sbojev, A.

Ahlqvist, A. F. Rittih, N. İ. Zolotnitskiy, N. İ. İlmisniy, İ. Yurkin, P. M. Mal’hov, V. K. Magnitskiy, P. K. Prokopyev, Gy. Mészáros, N. İ. Aşmarin, H. Pasonen gibi isimler bunlardan bazılarıdır (Bakınız Durmuş, 2014; Güzel 2019, 2021). Bu çalışmalarda Çuvaşlar, dil, din, tarih, köken, etnomüzikoloji, gündelik yaşam, kültürel ve toplumsal yapı gibi birçok farklı açıdan ele alınmıştır.

Türkiye’de ise Çuvaşlara dönük akademik ilginin görece oldukça geç uyandığı anlaşılmaktadır. Ülkemizde Çuvaşlar dâhil olmak üzere Türkiye dışındaki Türklere dönük bilimsel ilginin Cumhuriyet sonrasında arttığı ve İdil-Ural bölgesinden gelen aydınların bu konuda önemli katkılar sağladığı yadsınamaz bir gerçektir. Çuvaşlarla ilgili ülkemizde bilgi veren ilk kaynağın Şemseddin Sami’nin Kâmûsü’l-A’lâm adlı eser olduğu görülmektedir. Şemseddin Sami, Çuvaşları “Akvam’ı Turaniye zümresinin Finova yahut Türk takımına mensupturlar.” diye nitilemekte ve “Turaniye” terimini ise “Ural-Altay” dilleri anlamında kullanmaktadır (Bakınız Durmuş, 2017, s. 86, s. 94; Şemseddin Sami, 1308, s. 1887). Çuvaş dili hakkında ilk kapsamlı bilgilerin verildiği ve Çuvaşçayı Türkçenin bir lehçesi olarak tanımlayan Hüseyin Kazım Kadri tarafından kaleme alınmış 1927 tarihli *Türk Lügati* bu anlamda tarihî bir öneme sahiptir (Bakınız Durmuş, 2020; Kaya, 2018). Daha öncesinde ise İdil-Ural bölgesinden gelen aydınlardan biri olan Zakir Kadirî Ugan, 1925 yılında Türk Yurdu dergisinde doğrudan Çuvaşları konu edinen bir makale kaleme almıştır. Söz konusu makale Çuvaşların kökeni, dili ve kültürü hakkındaki tartışmaları ve kaynakları Türkiye’de ilk defa gündeme getirmesi açısından tarihî bir öneme sahiptir.

Ne var ki iyi bir başlangıç noktası teşkil edebilecek nitelikteki Ugan’ın bu makalesi, Türkiye Türkolojisinde tetikleyici bir etki yaratmamıştır. N. İ. Zolotnitskiy’in, TDK tarafından “Çuvaş Söz Kökleri Lügâti” adıyla çevirilmiş olup yayımlanmamakla birlikte hâlen Atatürk’ün Anıtkabir’deki kitaplığında bulunan (No.76, T427.1, 030.4) 1875 tarihli sözlüğü ve H. Paasonen’in 1950 yılında TDK tarafından *Çuvaş Sözlüğü* adıyla yayımlanan eserinin dışında 1990’lı yıllara kadar Çuvaşlarla ilgili neşriyat; ansiklopedi maddeleri, az sayıda olmakla birlikte bazı kıymetli yayın değerlendirmeleri, yine sınırlı sayıdaki çeviriler ve incelemelerden ibarettir (Bakınız Çakmak, 2020; Fener, 2020; Özey, 2020). Çuvaşları akademik çalışmalarının merkezine oturtan araştırmacıların yetişmesi ancak Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra mümkün olmuştur.

Bu çalışmada Ugan’ın söz konusu makalesinin amacı, yöntemi, kaynakları ve Çuvaş folkloruyla ilgili sunduğu bilgiler analiz edilmiş; konuya yaklaşım biçimi, vardığı sonuçların kendi dönemi bağlamında önemi ve ne anlama geldiği

sorgulanmıştır. Aynı zamanda söz konusu çalışmanın Latin harflerine aktarılmış biçimi¹ ve orijinal metnine de yer verilmiştir.

Zakir Kadirî Ugan ve Türkoloji

Zakir Kadirî Ugan, İdil-Ural bölgesindeki eski Samara vilayetinin Melekes kazasında bulunan Berendi nahiyesinin Urta Kandal köyünde 1878 yılında doğmuştur. İlk tahsilini köyünde yaptıktan sonra Simbir şehrinde Veli Hazret ve Şakir Ahund Medreselerine devam etmiş, on altı yaşında Buhara'ya giderek İslam felsefesi ve hikmet eğitimi almıştır. Sonra İstanbul'a gelerek kısa bir müddet İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesine devam etmiş, oradan Hicaz'a giderek Hadis ve Arap edebiyatı tahsil etmiş ve sonra Mısır'da Ezher Muhammediye Medresesine yazılmıştır. 1905'ten sonra Rusya'ya dönerek önce iki yıl Orenburg'da Hüseyiniye medresesinde, sonra Ufa'da Aliye Medresesinde müderrislik yapmış, Ufa'da "Turmuş" gazetesini çıkarmıştır. 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da toplanan "Bütün Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi"nde maarif projelerini hazırlayanlardan olduğu gibi 30 Kasım 1917'den 22 Ocak 1918'e kadar Ufa'da faaliyet gösteren "İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Millet Meclisi"nde de üyelik yapmıştır (Temir, 1992, s. 19-20).

1917 yılında Moskova'da ve Kazan'da gerçekleştirilen kongrelerde Rusya Müslümanları, gelecekte takip edebilecekleri yolları tartışmışlardır. Müslümanların içinde Türkçüler, Bolşevikler, Toprakçılar ve İslam birliği savunucuları gibi gruplar vardır. Zakir Kadirî bir Türkçüdür ve o "Turmuş" gazetesindeki makalelerinde bölgesel özerklik çağrısında bulunmuştur (Türkoğlu, 2019, s. 124). 28 Ağustos 1917 tarihinde Ufa'da göreve başlayan Muhtariyet Heyeti, 1 Kasım 1917 tarihine kadar eyaletlerden 98 milletvekilinin seçilmesini kararlaştırmıştır. Ugan, milliyetçilerin Ufa listesinden Millet Meclisi'ne seçilerek büyük fraksiyonu teşkil eden Türkçüler arasında yer almıştır. Bolşeviklerin güçlenmesinden sonra 12 Nisan 1918 günü Ufa Vilayeti Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı'nın emri üzerine Millî İdare, silahlı güçler tarafından basılıp tek başına bulunan Sadri Maksudî'den işlerin devri istenmiştir. Ekim 1918'de Kızılyar şehrine ulaşan sürgündeki Millî İdare Heyeti içinde Ugan, Eğitim Bakanlığı üyesi olarak bulunmuştur. Ugan'ın yanında eşi ve iki kızı da vardı. Millî İdare Nisan 1919'da fiilen sona ermiştir (Özcan, 2013, s. 79-80).

Ugan'ın, maarif projelerini hazırlayanlardan birisi olması onun Türkolojiyle ilişkisini göstermesi bakımdan ayrıca önemlidir. Moskova'da gerçekleştirilen kongrede "Türkleri birleştirmek ve ortak edebî bir Türkçe oluşturmak için bütün

¹ Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan bu çalışmanın, tarafımızca okunmuş ve imlâ bakımından günümüz Türkçesine en yakın şekliyle Latin harflerine aktarılmasına gayret edilmiştir. Dil özelliklerinin değil, anlamın ortaya konulması amaçlanmıştır.

Türk lehçelerinin okullarda ayrıca tedris edilmesi” yönündeki teklife dayalı olarak 8 Mayıs tarihinde toplantı gerçekleştirilir. Bu toplantıda ilkokullarda eğitim dilinin her topluluğun kendi dilinin, orta ve yüksek okullarda ise “Türk-Tatar kabileleri için ortak olan Türk dilinin” kullanılmasının zorunluluğuna dair bir madde bulunan 24 maddelik kararın ortaya çıkma sürecinde görüş bildirenlerden birisi Zakir Kadirî olmuştur (Devlet, 1998, s. 94-95). Bu durum onun Türk topluluklarının diline ve kültürüne dönük ilginin sebebini göstermesi bakımından önemlidir.

1918’den sonra Çin’e sığınarak Gulca, Pekin, Haylar üzerinden 1922’de Türkiye’ye gelen Zakir Kadirî Ugan, Maarif Vekaleti teşkilatlarında çalışmış, 1937-1939 yıllarında ailesiyle birlikte Helsinki Tatar mahallesinde öğretmen olarak Finlandiya’da bulunmuş ve tekrar Türkiye’ye dönünce de Türk Tarih Kurumu ve Milli Eğitim Bakanlığı hesabına Arapça, Farsça ve Rusçadan tercüme yapılarak hayatını idame ettirmiştir (Temir, 1992, s. 20). Hem Batı’dan hem Doğu’dan yaptığı tercümelerin yanı sıra *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mecmuası*’nda, *Türk Yurdu* dergisinde telif eserler yayımlamış; öğretmenliğin yanı sıra Türk Ocakları Hars Heyeti ve Türk Tarihi Tetkik Heyeti üyeliği yapmış olan Zakir Kadir’i Ugan, 22 Ekim 1954 tarihinde Ankara’da vefat etmiştir.²

Tercümanlık, müderrislik ve tarihçilik gibi yönleriyle öne çıkan Ugan’ın Türk Yurdu dergisinde yayımlanan çalışmaları onun Türkolog yanına işaret etmektedir. 1925-1930 yılları arasında bu dergide İdil-Ural Boyundaki Türk lehçeleri, Tuna Bulgarları, Osmanlı Türkçesinin Şimal Türkçesine tesiri, eski Türk dininde Umay, Türk kabilelerinin oluşumu gibi konularda makaleler kaleme almıştır (Bakınız Türkoğlu, 2019). Onun Türk Yurdu dergisinde kaleme aldığı yazılardan birisi de *Çuvaşların Etnografyası (Etnografiye, Filoloji ve Kısmen Antropoloji Nokta-i Nazarından Çuvaşlar Hakkında Bir Tahlil)* (R.1341/M.1925) başlığını taşımaktadır. Bu kısa yazıda Ugan, her ne kadar “Çuvaşların Etnografyası” şeklinde bir başlık tercih etmişse de Çuvaş kültürüyle ilgili betimleme ve analizlere ağırlık vermemiştir. Çünkü burada amaç “Çuvaşlar kimdir?” sorusuna cevap vermektir.

Çuvaşların Kökeniyle İlgili Değerlendirmeleri

Yazının hemen girişinde Çuvaşların kökeninin Finlere mi yoksa Türklere mi dayandığı, eğer Türklere dayanıyorsa bölgenin tarihinde önemli bir yeri olan İdil Bulgarlarından gelip gelmedikleri meselesinin ilgililerce en çok tartışılan konu olduğunun vurgulanması çalışmanın en temel probleminin Çuvaşların kökeni olmasından ileri gelmektedir. Makalenin başından itibaren, istisnasız ve

² Ugan’ın geniş biyografisi ve çalışmaları için bakınız (Karagözoğlu & Aydın, 2015; Koşay, 1954; Mustafa, 1996; Özcan, 2013; Türkoğlu, 2019).

kapsayıcı biçimde “Kazan ve bu vilayete komşu olan vilayetlerde yaşayan Türkler” ve “Şimal Türkleri” ifadeleriyle nitelendirilen bölgenin Müslüman Türk toplulukları bir ön kabul olarak “Bulgar Türklerinin ahfâdı” şeklinde tanımlanmaktadır.

Bu bakımdan Ugan için Bulgar Türklerinin torunlarının kim ya da kimler olabileceği, literatürdeki geniş tartışmalara rağmen çözüm gerektiren bir konu değildir. Bu sorunun cevabı ona göre tartışmaya dahi açık değildir. Müslüman Bulgarların torunları, bölgedeki Müslüman Türkler olmalıdır. Bu durumda tek bir problem kalmaktadır. Kendilerinde “pek çok Türk seciyesi bulunduğu müverrihlerin ekserisinin müttefik” (Ugan, 1341a, s. 539) olduğu, ancak Müslüman olmayan Çuvaşlar, bu denklemin neresindedir? Diğer bir ifadeyle, Çuvaşların İdil Bulgarlarıyla bir ilişkisi var mıdır sorusu, makalenin tek problemi. Dolayısıyla Çuvaş kültürüyle ilgili konular bu problemin çözümüne katkı sağlayacak araçlardır. Bu nedenle Çuvaş dilindeki Türkçe hususiyetlerin ve Çuvaş kültüründeki İslami etkilerin açıklanması, Çuvaşların kökeni sorusuna açıklık getirmek için yeterli görülmüştür.

Bu amaçla Zakir Kadirî Ugan, Çuvaşların kökeni hakkında üç temel yaklaşım üzerinde odaklanır: 1) Çuvaşlar Türk kabilelerinden biri ve İdil Bulgarlarının torunlarıdır, 2) Çuvaşlar kısmen Türkleşmiş Finlerdir, 3) Çuvaşlar, kökeni Altay Türklerine dayanan Burtaslardır.

Söz konusu yaklaşımlarla ilgili savları ardı ardına sıraladıktan sonra Ugan, herhangi bir sebep belirtmeden Çuvaşların Burtaslardan geldiği fikrini benimsediğini açıkça ifade eder: Burtaslar, kökeni Altay dağlarına dayanan eski bir Türk kabilesidir ve yüzyıllarca Fin etkisinde kaldıkları için dilleri “umumi Türk dilinden addedilemeyecek” derecede farklılaşmıştır. Çuvaş dili ve kültüründeki İslami etkiler ise onların Bulgar Türkleriyle en yakın ve en çok temasta bulunan topluluk olmasından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde İslamiyet’i kabul eden Çuvaşlar, İdil Bulgar Devletinin yıkılmasından sonra eski dinlerine dönmüşler, Rusların Kazan’ı almasından sonra Hristiyanlaşmışlardır. Ancak Müslüman olarak kalıp tamamen “Türkleşenler” de az değildir (Ugan, 1341a, s. 539). Böylece Ugan, Çuvaşların dil ve kültür bakımından İdil Bulgarlarıyla ilişkilendirilebilecek özelliklerine getirdiği açıklamalarla onların Türk olduğunu kabul etse de İdil Bulgarlarının torunları olmadıkları fikrinin altını kalın bir şekilde çizmiştir. Ona göre, aynı şekilde “örf-âdet, ahlak, sima ve kısmen iktisadi hayat” gibi -her ne kadar kendisi bu konularda bir temellendirme yapmamış olsa da- özellikler bakımından Çuvaşların “Bulgarların torunu olan Türklerden” farklılık göstermesi onların başka bir nesilden olduğu fikrini desteklemektedir.

Ugan bu yazıda konuyla ilgili çalışmalar yapmış olan J. C. Adelung, V. A. Sbojev, N. İ. Aşmarin, İ. D. Şişmanov, N. A. Aristov, W. Radloff, M. Klaprot, Şehabeddin Mercanî, Gaynedin Ahmerov gibi önemli isimlere atıf yapmış olsa da kullandığı kaynaklar aynı çeşitliliğe sahip değildir. Karşılaştırmalı bir okumayla onun en çok faydalandığı eserlerin *Bolgarı i Çuvaşi* (Aşmarin, 1902) ve *Müstefad’ül-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar* (Bakınız Mercani, 2008) olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Üstelik Aşmarin bu eserinde İdil Bulgarlarından kalan mezar kitabelerinin ancak Çuvaşça ile çözümlenebileceğini göstererek Çuvaşlarla Bulgarlar/Suvarlar arasındaki bağlantıyı göstermeye çalışırken Mercanî ise Çuvaşların İslam’la münasebetlerine odaklanarak Fin halklarından olduğunu savunmaktadır.

Hem günümüzden geçmişe doğru bakıldığında hem de Ugan’ın bu yazıda sunduğu veriler nicelik ve nitelik olarak değerlendirildiğinde yazarın Çuvaşların Burtaslığı” yaklaşımından dolayı zayıf bir tezi benimsediği söylenebilir.³ Üstelik Çuvaşçanın bir Türk dili olarak tanımlanma tarihi Philip Johann von Strahlenberg ile 1730 yılına (Bakınız Durmuş, 2009), Çuvaşlarla Bulgarların ilişkilendirilmesi ise 1769 yılına (Feyzhanov, 1863; Tatişçev, 1769, s. 317) kadar dayanmaktadır. Aşmarin ve Mercanî’nin de başvurmuş olduğu bu kaynaklardan Ugan’ın haberdar olmaması mümkün değildir.

Bugün gelinen noktada Eski Bulgarca ve Modern Çuvaşça bağlantısı tarihî-karşılaştırmalı dil biliminin olanaklarıyla kanıtlanmış ve bilim çevrelerince kabul edilmiştir. Tarihsel, dilbilimsel ve arkeolojik veriler de Ogurların ardılı olan İdil Bulgarlarının içindeki Bulgar ve Suvar müttetiklerinin zamanla ayrılıkların en aza indiği bir boy birlikteliği meydana getirdiği, İslamiyet’in kabulünden sonra ise bu yeni dini kabul etmeyen Bulgar ve Suvar kitlelerinin Çuvaşların öncellerini oluşturduğu yönündedir. Bulgarların, yalnızca bugünkü Tatarların atası olduğuna ilişkin yaklaşımlar ise bilimsel olmaktan çok, Tatarların bugünkü topraklarındaki tarihî meşruiyetlerine işaret eden siyasi bir tutumun sonucudur (Güzel, 2021, s. 277-78). Nitekim söz konusu Bulgar-Çuvaş teorisi, Bulgar-Tatar teorisini savunanlar tarafından günümüz Tatarlarının tarihini Moğollarla birleştirmek için kullanılan bir teori olmakla suçlanmıştır. Rus, Çuvaş ve yabancı bilim adamları tarafından desteklenen bu teoriye uygun olarak Rusya’da lise ve üniversite ders

³ Çuvaşların kökeni konusundaki görüşlerin güncel ve kapsamlı bir değerlendirmesi Sinan Güzel tarafından yapılmıştır. Güzel bu çalışmada Çuvaşların kökeniyle ilgili öne çıkan tezleri beş başlık altında toplayarak tartışmıştır: 1) Çuvaşların İdil bölgesinin eski Fin-Ugor halklarından biri olduğu tezi 2) Çuvaşların Fin-Ugorlar ile Türklerin eşit karışımından ortaya çıktığı tezi 3) Çuvaşların Türkleşmiş Moğollar olduğu tezi 4) Çuvaşların oluşumunda İrani köken ve birleşen meselesi, 5) Çuvaşların Türk kökenli olduğu tezi. Günümüzde ise Çuvaşların Türk kökenli olduğu konusunda genel bir uzlaşî hâkimdir (Bakınız Güzel, 2021).

kitaplarında Tatarların tarihi Moğol-Tatar fetihleriyle başlatılmış ve bunların doğrudan torunları oldukları varsayılan İdil ve Kırım Tatarlarıyla bitirilmiştir (Zekiye, 2007, s. 269). Diğer taraftan Çuvaş yazarlar da Tatarları Bulgar tarihinden ve Bulgarlardan soyutlamak için Bulgar-Çuvaş temelinde olmakla birlikte tarihsel gerçekliklere aykırı biçimde edebî eserler üretmişlerdir (Bakınız Bayram, 2014). İdil Bulgarları her iki topluluk için de ortak paydada buluşulabilecek bir miras iken paylaşılamayan bir geçmiş anlamı kazanmıştır.

Ugan, Mercanî ve benzer şekilde bugün de Bulgar-Tatar teorisini savunanların yaptığı gibi Bulgarların torunları olarak sadece Çuvaşlar dışındaki Türkleri görmekle birlikte, onların aksine Çuvaşların Fin-Ugor değil, Türk kökenli bir halk olduğunu vurgulamıştır. Çuvaşları Bulgarlarla en yakın ilişkilere sahip topluluk olarak nitelemiş ve bu nedenle de Çuvaşlar üzerindeki İslami etkileri sorgulamıştır. Elbette Çuvaşların İslam'la ilişkilendirme nedeninin yazarın "Türklük" ya da milliyet algısından bağımsız olduğu da düşünülemez. Bir başka ifadeyle Ugan'ın, Çuvaşların Türklükle olan ilişkilerini, İslamiyet ile olan ilişkilerine oranladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Burada önemli bir noktaya dikkat etmekte fayda vardır. Ugan bölgedeki Türkleri Tatar ve Başkurt gibi adlandırmalarla kesinlikle nitelememektedir. Bu etnonimler sadece yaptığı alıntılarda geçmektedir. Yazarın bilinçli bir şekilde bölgedeki Türkleri kendi dönemi için "İdil-Ural Türkleri", tarihsel olarak "Bulgar Türkleri", "Şimal Türkleri", "Kazan ve bu vilayete komşu olan vilayetlerde yaşayan Türkler" şeklinde; dillerini ise "Şimal Türkçesi" olarak adlandırmaktadır. İdil-Ural bölgesindeki Türk aydınları arasında kendilerini ifade etmek için Türk, Tatar, Türk-Tatar, Bulgar adlandırmalarından hangisini kullanacakları konusu ciddi bir şekilde tartışılmış ve argümanlar ortaya atılmıştır (Bakınız Devlet, 1999, s. 161-67). Bu nedenle Ugan'ın tercihi tesadüfi ya da bilinçsiz olmadığı gibi net bir duruşa da işaret etmektedir.

Yazarın Çuvaş dili hakkındaki görüşleri de herhangi bir analizin sonucu olmayıp daha çok tercih niteliğindedir. Adelung'un Çuvaş dilinin Tatarcadan farklı olduğu ve Moğol-Tatar lehçesine dayandığı; Klaprot, Ahlquist ve Sbojev'in de bu görüşlere katıldığı çıkarımlarını A. F. Rittih'den (Bakınız 1870, s. 18) almıştır. Bu yazarlara dayanarak Ugan, Çuvaşların Türk kökenli olduğu fikrini kabul etse de Çuvaş dilinin artık Türk dili içinde olmadığını düşünmektedir. Yüzyıllarca Fin etkisinde kaldıkları için dilleri "umumi Türk dilinden addedilemeyecek" derecede farklılaştığına dönük ifadesi bu anlama gelmektedir. Onun bu düşüncesi yine Türk Yurdu dergisinde yayımlanan diğer bir makalesinde daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ugan (1341b), "İdil-Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil" başlıklı bu makaleye şu cümleyle başlamaktadır: "İdil-Ural Türklerinden maksadımız, Bulgar Türklerinin

ahfadı ile Mişçer⁴, Başkurt ve Tibter Türkleri olduğunu tasrih eylemekliğimiz lazım gelir.” (s. 42). Dolayısıyla ona göre gelinen noktada kökenlerine rağmen Çuvaşlar İdil-Ural Türklerinden değildir. Yukarıda ifade edildiği gibi bu bakış açısının altında onların büyük oranda Hristiyanlaşmış olmalarının etkili olduğu da söylenebilir.

Bununla birlikte Ugan’ın kaynak göstermeden verdiği Çuvaşça dil örneklerinde ciddi hatalar olduğu görülmektedir:

hîvel (хёвел, ‘güneş’) şeklinde olması gereken sözü *kunaş* (قوناش),

vun(i) (вун/вунă, ‘on’) olması gereken sözü *on* (اوک),

tîhîr (тăхăр, ‘dokuz’) olması gereken sözü *tîhaz* (طحز),

paçî (пачё, ‘verdi’) olması gereken sözü *pirdi* (پردی),

pîlü (пёлю, ‘bilgi, bilme’) olması gereken sözü *püli* (پولی) şeklinde vermiştir.

Elbette bu kaynaklar, bilgiler ve tartışmaların zikredilmiş olması bile tarihsel açıdan önem taşımaktadır.

Çuvaş Kültürü Üzerine Değerlendirmeleri

Zakir Kadirî Ugan, bu kısa çalışmasında Çuvaşları “kısmen antropolojiye nokta-i nazariyesinden” de tahlil edeceğini vaat etmiştir. Ancak bu doğrultuda değerlendirilebilecek sadece birkaç meseleye temas etmiştir. Bunlar da tamamen, İdil Bulgarları döneminde Çuvaşların İslamiyet’i kabul etmiş oldukları ve yakın geçmişe kadar da bu dine bağlı kaldıkları fikrini desteklemek için verilmiş örneklerdir. Doğrudan Çuvaşların yaşayış biçimi ya da kültürlerini ortaya koyma amacı taşımamakla birlikte üzerinde durulması gereken hususlardır. Ugan (1341a) şöyle yazar:

“Bununla beraber yukarıda izah ettiğimiz vechile Çuvaş lisanına % 5 nispetinde Arap kelimelerinin ve bilhassa elfaz-ı mukaddese-i İslamiyenin karışması da Bulgar Türk yurdunda İslamiyet’in intişarı devrinde Çuvaşların İslamiyet’i kabul etmiş olduklarını ispat eder. Çuvaşların bugüne kadar domuz eti yeme[me]leri, Cuma gününü bayram ittihaz etmeleri, zebhiyelerinin İslamca olması ve İdil-Ural Türklerinin 365 seneden beri mahkum olmalarına yani kuvvet-i siyasiyenin Ruslar elinde olmasına rağmen Türklere ve İslamiyet’e karşı muhabbet beslemeleri, fırsat buldukça bütün köyleriyle İslamiyet’i kabul etmeleri bunların yakın bir mazide İslamiyet’e merbut olduklarını ispat edecek hadiselerdendir.” (s. 541).

Ugan’ın Çuvaşların yakın zamana kadar Müslüman olduklarını ispatlamak için ileri sürdüğü delillerden birisi “domuz eti yemeleri” olsa da bunun bir yazım

⁴ Mişçer Tatarları kastedilmektedir.

hatası olduğu hem metnin bağlamından anlaşılmakta hem de konu başka kaynaklardan kolaylıkla teyit edilebilmektedir. Örneğin Simbir bölgesinin topografik özelliklerini ve ilaveten burada yaşayan Rus olmayan halkları tasvir eden 1780 tarihli bir kaynakta “pagan” olan Çuvaşların domuz etinden öğrendikleri ve bunun onlara Tatarlardan geçtiği kaydedilmektedir (Salmin, 2016, s. 477). Aynı şekilde V. A. Sbojev (1856) de Çuvaşların eskiden domuz beslemediklerini ve ondan öğrendiklerini belirtmekle birlikte artık tek bir Çuvaşın bile öğrenmediğini dipnotta ifade etmektedir (s. 68). Viryal Çuvaşları at etini sevmezken Müslümanlarla daha yakın ilişkiler içerisinde olan Anatri Çuvaşları at etini kullanmışlar ve domuz etinden kaçınmışlardır (Arık, 2012, s. 211) V. P. İvanov (1998) da Çuvaşların ve Tatarların geleneksel mutfağındaki belirgin benzerliğe işaret ederek bu görüşlere katılmakta ve Çuvaşların domuz eti yemeye ancak 20. yüzyılda başladıklarını yazmaktadır. Ona göre Çuvaşların ataları Müslümanlıktan önce de domuz eti yememişlerdir, çünkü domuz göçebe hayat tarzına uyum sağlayabilen bir hayvan değildir. Osteolojik verilerden Çuvaş coğrafyasında Bulgarlar döneminde domuz eti yenildiği anlaşılrsa da bu Bulgarların karışık toplum yapısından ve Fin-Ugor halklarına işaret etmektedir (s. 129). İvanov’un açıklamasında iki sorun göze çarpmaktadır. İdil Bulgarlarını tümünden göçebe bir toplum olarak nitelemek mümkün olmadığı gibi göçebe hayat tarzının domuz beslemeye değilse de domuz eti yemeye engel teşkil etmeyeceği açıktır. Nitekim Bulgar Türklerinin esasında göçebe kültüre sahip olmakla birlikte Büyük Bulgar Devleti döneminde bile şehir kültürüne yabancı olmadıkları bilinmektedir (Koç, 2010, s. 40-41).

Çuvaşların domuz karşı olumsuz tavrının 18. yüzyıla kadar izleri sürülebildiğinden dolayı bu durumun onların yakın bir zamanda İslam’a bağlı yaşadıkları varsayımıyla açıklanabilmesi mümkün değildir. Zaten İslam’ı kabul eden Çuvaşların zamanla Tatarlaştığı günümüzde genel bir kabul olarak (Bakınız Bayram, 2018; Bayram & Falakhova, 2018) karşımızda durmaktadır. Ancak geleneksel dinini sürdüren Çuvaşların 20. yüzyıla kadar bu tavrı sürdürmüş olmaları onların Müslüman Tatarlarla ilişkilerinin boyutunu göstermesi açısından önemlidir ve bunun ötesinde bir iddiayı ispatlaması mümkün değildir. Gerçekten de bu ilişkinin Çuvaşlar üzerinde çok güçlü bir etkisi olduğu görülmektedir. Uzunca denilebilecek bir süreden beri Çuvaş mutfağında domuz etine yer veriliyor olsa da yakın zamana kadar bu olumsuz algının izleri takip edilebilmektedir. Örneğin 1971 yılında Şupaşkar (Çeboksarı) rayonunda derlenmiş bir anlatı bize ataların anıldığı ve onlara yiyeceklerin sunulduğu geleneksel törenlerde domuz etine yer verilmediğini ve bunun sebebini anlatmaktadır:

“Başlangıçta Turı ve Şuyttan birlikte yaşıyorlarmış, iyi geçiniyorlarmış. Turı ne yaparsa Şuyttan da ardından onun yaptığı yapıyorlarmış. Bir gün Turı elma (yivış ulmi) yapmış/yaratmış. Şuyttan, ‘Ben de yapacağım!’ demiş, yuvarladıkça yuvarlamış, bakarak ne kadar benzettiyse de onunki ancak patates (şir ulmi) olmuş. Başka bir gün Turı inek yaratma işine başlamış. Bunu gören Şuyttan da aynı işe başlamış. Başını, boynuzunu, gövdesini Turı’dan bakarak yapmış ve bakmış ki onunki inek değil, keçi olmuş. Keçi, ‘mee’ diye bağıryormuş. Bu nedenle halk keçiye ‘Şuyttan’ın keçisi’ diye çatar. Turı’nın ardı sıra Şuyttan koyun yapmaya koyulmuş, ancak koyun yerine domuz ortaya çıkmış. Bu nedenle, domuzu Şuyttan yarattığı için domuz etiyle ataları anmıyorlarmış.” (Sidorova, 2004, s. 146).

Çuvaş mitolojisinde her ne kadar Turı’nın iradesi altında olsa da alt dünya ve onunla ilişkili olgular Şuyttan’ın eseri kabul edilmekle birlikte bunların tümünden faydasız, olumsuz ve iyinin karşısında kötülüğü temsil eden unsurlar olarak tasvir edilmediği görülmektedir (Bakınız Yavuz, 2019, 2021). Yukarıdaki örnekte patates ve keçiyle birlikte alt dünyayla ilişkilendirilen domuzla ayrı bir olumsuzluk yüklendiği görülmekte ve “kutsal alan” olan dinî törenlerden dışlanmaktadır. İnsanların tarım yapmayı nasıl öğrendiğini konu alan başka bir anlatıda da domuz sadece haber getirmekte geç kaldığı için Turı tarafından lanetlenir ve yılda sadece üç kez gün ışığı görebilmesine izin verilerek cezalandırılır (Sidorova, 2004, s. 192-93). Bu anlatılarda domuzla ilgili kısımların anlatı mantığı içerisinde çelişkili bir tarafı olduğu ve domuzla ilgili olumsuz algının özellikle vurgulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu algının geleneksel Çuvaş dünya görüşünden ziyade Müslümanların etkisinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Çuvaşların bir dönem Cuma gününü bayram olarak kabul ettikleri ve bu güne özel bir anlam yükledikleri çeşitli eserlerde kaydedilmiştir. Çuvaş Türkçesinde önceleri “cuma” anlamında Farsça “adine” sözünden gelen “erne” sözünün kullanıldığı, daha sonra bu sözün “hafta” anlamı kazanmasıyla “cuma” anlamında “ernekun” sözünün kullanılmaya başlandığı ifade edilmektedir (Fedotov, 1996, s. 483; Yegorov, 1964, s. 346). Aynı bilgileri tekrar eden V. D. Dimitriyev (1982), “İdil Bulgar dilinde” kelimenin “erne kon” şeklinde olduğunu, İslam’ın İdil bölgesine nüfuz etmesiyle ve bilhassa Kazan Hanlığı döneminde Cuma gününün Çuvaşlar için bayram gününe dönüştüğünü ekler (s. 19).

Çuvaşça “Pazar günü” anlamına gelen “Vırsarnikun” (Vırs ernali kuni) [Rus hafta günü] (Dimitriyev, 1982, s. 19) adlandırması da söz konusu gün adlarının dinî açıdan Müslüman ve Hristiyanların yükledikleri anlamlara dayanılarak oluşturulduğunu göstermektedir. Bir başka ifadeyle Çuvaşların Cuma gününe atfettiği önemin İslamiyet ile bağlantısı açıktır. N. İ. Aşmarin (1929) de Çuvaşların

özel önem atfettiği “ernekun” hakkında detaylı bilgiler vermektedir. “Cuma akşamı” olarak çevirebileceğimiz “erne kaş” adlandırması Aşmarin’e göre Perşembe akşamıdır ve o vakit çalışmak günahdır. Yine onun aktardıklarından anlaşılacağı üzere ölen kişinin ilk anma töreni yapılanaya kadar her Cuma akşamı bardak ve kaselere yiyecek bırakılarak ruhuna sunulur. Güzün yapılan *kız birası* töreninden önceki Perşembe günü ve Cuma gecesi de atalara yiyecek sunulur. “Cuma temsilcileri” (erne-kun starasti) adı verilen, halkın belirlediği gençler, bayram günü buğday biçmeye giden kızları kovalayarak geri getirir (s. 29-30).

Aşmarin’in verdiği bu örnekler de tıpkı Anadolu’da olduğu gibi Perşembe gününü Cumaya bağlayan geceye Cuma gecesi denmesi, bu gecenin ve Cuma gününün çeşitli ibadet, dua ve törenler için -özellikle ölmüşlerin ruhu için Kuran veya mevlid okunması- en uygun zamanlar olarak kabul edilirken çalışmak için uygun olmadığına inanılması Çuvaşların Cuma gününe atfettiği önemin Müslümanlıkla doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir. Ancak atfedilen bu önem, sadece kutsallarla temas kurulacak zamanın tayini ile ilgilidir. Çuvaş Türkçesinde Pazar günü için kullanılan adlandırmanın da Hristiyanların dinî gününe referansla meydana gelmiş olmakla birlikte Çuvaşlar üzerindeki Hristiyanlık tesirinin görülmeye başlanması olarak kabul edilebilse de Pazar günü etrafında Cuma ile ilgili olduğu gibi teşekkür etmiş geleneksel inanış ve pratikler kaydedilmemiştir.

Bu iki durum Ugan’ın fikirlerine ters düşmemekle birlikte onu destekleyici nitelikte de değildir. Yukarıda verilen Cuma günü ile ilgili inanışların ve birtakım önemli ritüeller için Cuma gecesi ve gününün seçiliyor olması Çuvaşların yakın bir geçmişte Müslüman olduğu iddiasını destekleyecek örnekler değil, sosyokültürel anlamda hangi toplumla ilişkide ya da onların etkisi altında olduğunu ispat edecek delillerdir. Çünkü Çuvaşlar Müslümanların etkisiyle Cuma gününe dinî bir anlam yüklemekle birlikte bu kutsal vakitte kendi geleneksel dinlerinin gereklerini yerine getirmişlerdir ki bu durum “Çuvaşlar Cuma gününü bayram kabul ederler” cümlesinden çok farklı bir anlam taşır.

Çuvaşların hayvan kesme biçimlerini “zebhiyeleri İslamca” diye niteleyen Ugan, bu iddiasını yine temel tezini desteklemek için kullanmaktadır. Yazar bu iddiasıyla ilgili herhangi bir ayrıntı vermemekte ve iddiasını destekleyecek veriler sunmamaktadır. Bu nedenle tam olarak neyi kastettiği de belirsiz olsa da ifadeden hayvanların İslam’a uygun bir şekilde kesilmesinden başka bir anlam çıkarmak mümkün görünmemektedir. Geleneksel Çuvaş kültüründe hayvan kesimiyle ilgili bilgiler kaynaklarda, *çük* adı verilen kurban törenleriyle ilişkili biçimde sunulmaktadır.

Bu törenler Çuvaş dinî ve kültürel hayatının önemli bir bölümünü meydana getirmektedir. Kanlı ya da kansız kurbanlar, aile içinde veya toplu (bir ya da daha fazla köyün bir arada) olarak yapılan kurbanlar, kurbanın türü ve hangi kutsal güce sunulacağı, kurban yerleri, kurban töreninin amacı (hastalık, felaket ya da bolluk) gibi oldukça geniş ve farklı cepheleri olan bu konunun birkaç cümleyle özetlenmesi mümkün olmadığı gibi bu çalışmanın amaçları arasında da yer almamaktadır.⁵ Burada sadece kurban törenlerinde hayvanın kesim süreciyle ilgili kaynaklarda aktarılan bazı konulara temas etmek yerinde olacaktır. Öncelikle İslam’a göre hayvan kesiminin nasıl olması gerektiğine bakmak gerekir.

Kuran-ı Kerim’de Maide suresinin 3. ayetinde konuyla ilgili İslami esaslara yer verilmiştir: “Ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah’tan başkası adına boğazlanan, (henüz canı çıkmamış iken) kestikleriniz hariç; boğulmuş, darbe sonucu ölmüş, yüksekte düşerek ölmüş, boynuzlanarak ölmüş ve yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış hayvanlar ile dikili taşlar üzerinde boğazlanan hayvanlar, bir de fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı...” (URL-2). Buna göre yenmesi haram olmayan hayvanlardan Allah’tan başkası adına boğazlanmaması ve kesilerek kanının akıtılması temel ilkeler olarak belirlenmiştir. Bu ifadelerle göre “zebhiyeleri İslamcadır” yargısı, Çuvaşların inandığı Tanrı düşüncesinin (Turî) İslam’ın ortaya koyduğu Tanrı düşüncesine uygun olduğu fikrini ifade edecektir. Çuvaşlar iyi ve kötü güçlere inanmakla birlikte güçlü tek Tanrı inancına sahip olduğu fikri Gyula Mészáros (1909, s. 8) ve N. İ. Yegorov (1995, s. 120) gibi araştırmacılar tarafından ileri sürülmüşse de böyle bir özdeşleştirme hiçbir zaman yapılmamış, haklı olarak sadece Çuvaş dinî inanışları üzerindeki birtakım muhtemel etkiler üzerinde tartışılmıştır.

Çuvaş dinî törenlerinde istisnasız biçimde kanlı ya da kansız kurban sunumu söz konusudur. Bununla birlikte bu törenlerin içeriği türüne göre basitten karmaşığa doğru geniş bir yelpazede karşımıza çıkmaktadır. Hayvanların kesim aşamasıyla ilgili çok fazla olmasa da yeteri kadar veri vardır. Bu verilerden açıkça anlaşılacağı üzere hayvanlar bıçakla kesilmektedir (Çuv. pus-). Bununla birlikte hayvanı keserken dua edilmekte ve her zaman kurbanın Tanrıya (Turî) adandığı vurgulanmaktadır. Hatta bazılarının “Bismillah” lafzıyla da başladığı görülmektedir:

Пёсмёлле, аминь! Атте-анне йăллипе, пире ан пултăр сылăхё, çёçсе пултăр сылăхё.

[Bismillah, amin! Baba anne geleneğiyle, günahı bize olmasın, günahı bıçağa olsun.]

⁵ Konuyla ilgili bakınız (Arık, 2012).

Эй, выльах-чёрлөх суратакан Турă, сана малтанхи такана пусса асăнатпăр. Выльах-чёрлөхе тўлеттер, хунаттар, пёрререн пине ситер, пёр вёсё картара, пёр вёсё шывра пултăр, виçё тёслё выльаха виçё карта тытма пар, сана пёрре пуснăран мана унăн вырăнне пин пуç пар.

[Ey hayvanları yaratan Turı, ilk koçu keserek seni anıyoruz. Hayvanların geride kalanlarına kefaret olsun], üremelerini sağla, birden bine ulaştır, bir ucu ağılda bir ucu nehirde olsun, üç tür hayvandan üç ağıl ver, senin adına bir tane kestiğim için onun yerine bin baş ver.]

Бıçağı vururken söylendiğı ifade edilen başka bir dua da şöyledir:

Турра така силлентеретпёр, сырлах килёшпе. Тўшлё пултăр, кайрине тўлетёр.

[Turı için koç silkindiriyoruz, rızayla bağışla. Döşlü olsun, geride kalanlara kefaret olsun.] (Yefimova & Stanyal, 2005, s. 341-42).

Burada silkindirmek ifadesi, hayvanın silkinene dek üzerine su dökülmesi anlamına gelmektedir. Hayvanın bu hareketi, kurbanın Tanrı tarafından kabul edileceğine dair olumlu bir işarettir. Bu pratiğın farklı toplumlari da kapsayan çok eski kökenlere sahip olduğı görölmektedir. Örneğın İdil bölgesindeki Fin kökenli halklarla Sarı Uygurlar, Tibet Tangutları arasında gözlemlendiğı aktarılmaktadır (Harva, 2014, s. 213, 447). Hristiyanlık öncesinde Harranlılar aynı pratiğı aynı amaçla ve şarap kullanarak yapmışlardır (Gündüz, 2005, s. 10). Tahtacı Alevilerinde de kesilecek kurbanın silkinmek ve benzeri eylemlerine hayvanın “işmar etmesi” adı verilmiş ve tören açısından olumlu işaretler olarak yorumlanmışır (Yörükan, 2006, s. 269).

Çuvaşlarda hayvanın kesilmesi bütünlüklü bir ritüelin içinde yer aldığı için öncesinde ve sonrasında birtakım pratiklerin yer aldığı görölmektedir. Örneğın ilkbaharda o yıl doğmuş kuzulardan kurban kesilmezse hayvanların etinin tatsız ve bereketsiz olacağına dair inanış vardır. Bu nedenle yapılan kurban töreninde hayvanı kesmeden önce kadınlar evin bahçesine bir masa getirip üstüne bir kova su, büyük ahşap kepçe (kurka), kaseyle bulgur, tuz, bıçak ve bölünmemiş bir ekmek koyarlar. Her şey hazır olduktan sonra dua edecek olan kişi hayvanı boğazından bağlayıp masanın yanına getirir ve doğuya dönerek şöyle dua eder:

Сырлаха пар, ырă Туррăм, така чўкёпе Сана асăнатпăр-витёнетпёр, Чўк, сырлаха пар, аминь. Суратнă чунăмпа, ачам-пăчампа, илнё кинём-хёрёмпе, сичё тёслё выльахам-чёрлөхёмпе, сичё тёслё тыррăм-пуллăмпа, Ырă Туррăм, Сана асăнатпăр-витёнетпёр, чўк, сырлаха пар, аминь. Эй, Ырă Туррăм, Сана асăнатпăр-витёнетпёр, савса панине савса ил, пёртен пине ситер. Эпир кёнекеллё халăх мар, виç сăмахпа та пулин пире айван ывăла-хёре хапăл ту, Ырă Туррăм, чўк, сырлаха пар, аминь.

Пёлни пур-тăр, пёлменни пур-тăр, пурте сырлахăр (Yefimova & Stanyal, 2005, s. 341).

[Bağışla, Yüce Turım/Tanrım, koç kurbanıyla seni anıyoruz, sana itaat ediyoruz, kurban, bağışla, amin. Yarattığın canımla, çoluk çocuğumla, gelinim ve kızım, yedi tür hayvanımla, yedi tür tahılımla, Yüce Turım, seni anıyoruz, sana itaat ediyoruz, kurban, bağışla, amin. Ey Yüce Turım, seni anıyoruz, sana boyun eğiyoruz, sevdiğini sev, birden bine ulaştır. Biz kitabı olan halk değiliz, üç sözle de olsa safdil oğul ve kızı karşıla/kabul et. Yüce Turım, kurban, bağışla, amin. Bildiğimiz vardır, bilmediğimiz vardır, hepsini bağışlayın.]

Ardından eğilerek tazim eder ve hayvanın üstüne kepçeyle su dökerek onun silkinmesini sağlar. Hayvan silkindikten sonra onu kesileceği yere götürür ve keser (Yefimova & Stanyal, 2005, s. 341).

Görüreceği üzere bütün bu örneklerde hayvan kesilirken en yüce güç olan Turı’ya ithafen dua edilmektedir ki bu durum Mészáros’u desteklemektedir. Sadece bir örnekte Turı ile birlikte onun en önemli yardımcılarından biri olan Pülihşi’nin adının anıldığını görüyoruz:

Эй, пёсмёлле, Турăçăм, Пӱлӗхчӗм! Эпир Сана чӗрӗ такапа выльӗх-чӗрлӗхсене чипер үстерьнӗ пирки савăнса, Сана тав туса, пуççапса кӗлтăватпăр. Эсӗ пире тата çапла ху үстерьнӗ выльӗхупа кӗлтума хуш. Сырлах, аминь!

[Ey, bismillah, Turım/Tanrım, Pülihşim! Sana canlı koç/koyun ile hayvanların iyi büyümelerini sağladığın için sevinerek şükrederek seni tazim ederek dua ediyoruz. Sen bize yine kendi büyüttüğün hayvanlarıyla dua etmeyi/tören yapmayı emret. Bağışla, amin!] (Yefimova & Stanyal, 2005, s. 343).

Oysaki kaynaklar bize Çuvaşların olumlu veya olumsuz özellikleriyle öne çıkan bütün güçler için kansız (lapa, ekmek, para, pide, bira vd.) ve kanlı (at, sığır, koç, koyun, horoz, tavuk, ördek, kaz) kurbanlar sunduklarını, kime kurban sunulacaksa onun durumuna göre ne kurban edileceğinin yumı/yumış adı verilen falcı/hekim kişiler tarafından belirlendiğini aktarmaktadır (Arık, 2012, s. 80; Nikol’skiy, 1928, s. 587-88; Vişnevskiy, 1846, s. 10-11). Öyle anlaşılıyor ki burada önemli bir nüans vardır. Çuvaşça *çük* ‘kurban, kurban töreni’, *çükle-* ve *çük tu-* ‘kurban sunmak, kurban töreni yapmak’ (Aşmarin, 1941, s. 262, 263, 266) anlamına gelmekle birlikte bu hayvanın kesilme anına değil, kesildikten ve diğer yiyeceklerle birlikte etler piştikten sonra dua eşliğinde yapılan kurban sunum ritüelini ifade etmektedirler. Bir başka ifadeyle kurban sunmak, hayvan kesmek anlamına gelmiyor, kurban eti dâhil tören için hazırlanan bütün yiyeceklerin katılımcılardan önce yüce güçlere takdim edilmesini ifade ediyor. Muhtemelen

bu nedenle hayvan kesilirken en yüce güç olan Turî adına kesilse de kurban sunumu tören hangi kutsal güç adına gerçekleştiriliyorsa ona yapılmaktadır.

Bu sahnenin -çükleme- tasvir edildiği bir kayda göre hayvanın üstüne su dökülmesi ve onu kesmeden önce dua edilmesinin (Bağışla. Bütün kalbimle, tereddüt etmeden sana ağıldaki en sevdiğim hayvanı hediye ediyorum.) ardından hayvan keserler, kanını bulgurun üstüne akıtıp onu etle birlikte pişirerek yerler. Ancak herkesin bu kanı almadığı özellikle vurgulanmaktadır. Daha sonra göğsünden başlayarak karnına kadar hayvanın derisini bıçakla yülerler. Göğsündeki eti derinlemesine keserek “Tuz gibi lezzetli olsun!” deyip içine tuz koyarlar. Etleri hazırlayıp pişirirler ve yemeden önce kurban sunumu (çükleme) yaparlar. O gün için etle birlikte kurban olarak sunmak üzere pide (paşalu) pişirmişlerdir. Kurban sunma vakti geldiğinde pişirilen eti kovayla getirip masanın üstüne koyarlar. Kovanın üstüne bir pide koyarlar. Sonra etten ve pideden herkese pay verirler (alî valli). Evdeki herkese bir parça pide, bir parça et ve bir parça yürek verilir. Sonrasında kurban sunan (çükleyen) kişi kovanın üstündeki et ve pideyi alıp kapıya gider ve dışarıya bakarak şu sözlerle kurban sunar: “Sana, Turî, sıcak kalple hediye olarak koç/koyun (kuzu) getirdim; şimdi sana pişmiş etle, payımızla (alî valli) bütün aile kurban sunuyoruz. Bağışla!” Kurban sunumunu bitirdikten sonra masaya oturmadan önce payını (alî valli) yiyip bitirir. Sonra herkes masaya yemeğe oturur (Yefimova & Stanyal, 2005, s. 342). Buradan çıkan önemli sonuç, kurban sunmanın hayvanı kesmek olmadığı, diğer törensel yiyeceklerle birlikte pişmiş etin kutsallara dualar ve birtakım pratikler eşliğinde ikram etme anı olduğudur.

Ugan’ın tezini desteklemek için ileri sürdüğü bir diğer delil ise Çuvaşların Tatar Türklerine ve İslamiyet’e muhabbet besledikleri ve fırsat buldukça toplu şekilde İslamiyet’e geçtikleri yönündedir. Yazarın bu tespitleri doğrudur ve kendisi herhangi bir kaynağa dayandırmamış olsa da teyit edilebilmektedir. Örneğin Rus olmayan halklara anadilde eğitim verilerek “aydınlatılması” düşüncesinin fikir babası olan N. İ. İlminskiy’e farklı bölgelerdeki misyonerlerden yazılmış mektuplarda bu durum net bir şekilde ifade edilmektedir. Modern Çuvaş millî kimliğinin inşasında önemli rolü olan Simbirsk Çuvaş Öğretmen Okulunun (Bakınız Bayram, 2020) kurucusu olan İ. Ya. Yakovlev’in (Bakınız Güzel, 2014, 2016) 1871 tarihinde İlminskiy’e yazdığı mektupta, 1857 yılında zorla vaftiz edilen Srednyıy Algaş köyü Çuvaşlarının Hristiyanlığa karşı büyük bir nefret besledikleri ve vaftiz edildikten birkaç sene sonra Müslümanlığı kabul edip Tatarlar gibi giyinmeye başladıklarını, ruhban sınıfının ise bu durum karşısında ne yapacağını bilemez durumda olduğunu rapor edilmektedir. Yine başka bir mektupta ise Mitrofan Dimitriyevič Dimitriyev, görev yaptığı bölgedeki eğitimli din adamlarının Çuvaşlarla gerekli ilişkiyi kuramadıklarına, onları

küçümsediklerine ve bu nedenle Çuvaşların geleneksel dinlerini yaşamaya devam ettiklerine temas etmektedir. Zorla Hristiyanlaştırma çabalarının tam tersi bir etki yarattığı gerçeği birçok misyoner tarafından ifade edilmiş olması, İlminskiy’in kendi sistemini oluşturup ilgili birimlere teslim etmesi sonucunu doğurmuştur (Bayram, 2017, s. 6-10). Bir başka ifadeyle Çuvaşların Tatarlara ve Müslümanlığı karşı olan bu pozitif tavrı, onların bir zamanlar Müslüman olmalarıyla değil ama siyasi otoritenin baskısı ve Tatarlarla olan iyi komşuluk ilişkileriyle açıklanabilir.

Gerçekten de Çuvaşlar ve Tatarlar arasında uzun yüzyıllara dayanan iyi ilişkilerin olduğu tarihî kaynaklardan takip edilebilmektedir. Çuvaşların Rusça, din adamlarının ise Çuvaşça bilmemesi, kilisede ve diğer ortamlarda Rus halkının Çuvaşlara karşı küçümseyici ve ötekileştirici tavrı da vaftiz edilmiş olmalarına rağmen Çuvaşların Hristiyan Ruslara değil, Müslüman Tatarlara yaklaşması sonucunu doğurmuştur (Bakınız Bayram, 2021; Durmuş, 2014, 2016). Macar bilim insanı Mészáros, Kazan’ın Ruslar tarafından işgali sürecinde Çuvaşların bütün güçleriyle Ruslara yardım ettiği yönündeki resmî tarih tezlerinin aksine, Kazan’ın düşüşünün Çuvaşlar için büyük ve yaslı bir olay olduğunu ifade ederek çeşitli folklor metinlerini delil göstermiştir (Mészáros, 1909, s. 234). Modern Çuvaş kimliğinin inşası sürecinde bu hususlar üzerinde özel bir çaba gösterilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Çuvaş edebiyatının İslam, Tatarlar ve pagan yaşam biçiminin eleştirisine odaklandığı ancak Ortodoksluk ve ana dilinin Çuvaş millî kimliğini koruyabileceği fikrinin hâkim olduğu görülmektedir (Rodionov, 2015, s. 68). Böylece Rus-Çuvaş dostluğu ve Çuvaş-Tatar düşmanlığı fikri üzerine kurulan resmî tarih tezi desteklenmiştir (Bayram, 2018, s. 100). Netice itibarıyla Çuvaşların dinî tercihlerini belirleyen tarih değil, bölgedeki siyasi gelişmeler ve buna dayalı olarak şekillenen sosyokültürel ortam olmuştur.

Ugan’ın (1341a), Çuvaşların daha önce Müslüman olduklarını ispatlamak öne sürdüğü son kanıt Valim (Balım) Hoca adında bir evliyanın Çuvaşlar tarafından takdis edilmesidir. “... Mesela 1677 Miladi senesinde Kama nehrinin maverasındaki Pülimir şehrinde İslamların hanı addolunan Balam Gazi Çuvaşlar içerisinde ilahî bir kuvvet sahibi olarak itikat olunur... Bu tarihten 7-8 asır mukaddem Biler şehrinde yaşamış İslam velilerinin Çuvaş ilaheleri içerisinde namlarının şöret bulması yukarıdaki davayı vazih bir surette ispat etmektedir.” (s. 541-542). Çuvaş folklorunda Valim Hoca olgusu ve onun modern Çuvaş edebiyatının kuruluş evresinde Hristiyan bakış açısıyla nasıl yeniden yorumlanarak yaratıldığı konusu tarafımızca yayın aşamasında olan başka bir çalışmada alınmıştır. Ancak burada temel bir hususu tekrar etmekte fayda vardır. Valim Hoca, geleneksel Çuvaş kültürünün kendine özgü dinamikleri

çerçevesinde yorumlanarak çok boyutlu görünüm kazanmış olsa da gerçekten de Tatarlar ve Çuvaşlar için ortak bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne var ki bu ortaklık İslami esaslar üzerine temellenmemektedir. Hem Çuvaşlar hem de Tatarlar için Valim Hoca dağ, su, ağaç ve veli kültürünü bünyesinde barındıran kompleks bir kültürel olgu hâline gelmiştir.

Sonuç

Zakir Kadirî Ugan, İdil-Ural Türklerinin aydın simalarından biridir. Rusya’da özgürlük hareketlerinin güçlendiği dönemde kendisi de çıkarmış olduğu “Turmuş” adlı gazete ile siyasi hayata atılmıştır. Rusya Müslümanlarının kendi içindeki bağımsızlık, dil ve din eğitimi gibi konularla ilgili tartışmalarda adı geçen önemli bir şahsiyet olduğu anlaşılıyor. Rusya Türklerinin bağımsızlığı için mücadele ettiği, ortak “Şimal Türkçesinin” geliştirilmesi yönünde çabaladığı görülmektedir. Onun Türkolojiye dönük ilgisinin altında bu sebebin yattığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte Ugan’ın Türkçülük yanı kadar bir din adamı olarak İslamcı yönünün de güçlü olduğu söylenebilir. Nitekim Bolşeviklerin iktidarı güçlendikten sonra bölgeden uzaklaşmak zorunda kalmış ve Türkiye’ye yerleşmiştir.

Ugan’ın Türkolojiye dönük ilgisinin sonucu olarak Türk Yurdu dergisinde çıkan hatırı sayılır çalışmalarından biri de Çuvaşlara adanmıştır. 1925 tarihinde çıkan bu çalışma Türkiye’deki Çuvaş dili ve kültürü çalışmaları için öncü sayılabilecek niteliktedir ve tarihî değere sahiptir. Çuvaş dili, kültürü ve tarihi ile ilgili önemli araştırmacıların ve eserlerinin adı zikredilmiş, Türkiye Türkolojisine tanıtılmıştır. Bu anlamda önemli bir başlangıç noktası olarak görülebilecek niteliktedir. Ne var ki bu akademik ilginin devamı gelmemiş, Ugan’ın makalesi Türkiye’de herhangi tetikleyici bir rol oynamamıştır. Rusya’da ve Avrupa’da 1730’lu yıllardan itibaren Çuvaşlarla ilgili zengin bir bilimsel literatürün oluşmaya başladığı görülürken ülkemizde doğrudan bu alana odaklanan uzmanlar 1990’lı yıllarda yetişmeye başlamıştır.

Ne var ki bu çalışmada Ugan, Çuvaşların ne dilini ne de kültürünü temel amaç edinmiştir. Onun başlıca problemi, Çuvaşların kökeninin İdil-Bulgarlarına dayanıp dayanmadığıdır. Ancak araştırmacı probleme İdil Bulgarlarının tek varisinin, Çuvaşları dâhil görmediği “Şimal Türkleri” olduğu ön kabulüyle yaklaşmaktadır. Bu anlamda İdil-Ural Türkleri arasındaki siyasi çekişmeyi de Türkiye’ye taşımış olduğunu ifade etmek gerekir. Onun Çuvaş dili ve kültürü hakkındaki çıkarımlarının da bu bakış açısının etkisi altında kaldığı anlaşılmaktadır.

Bu yaklaşımla yola çıkan Ugan, kendisine belirlediği problemi çözmek adına Çuvaşçanın Türk dili içindeki yerini -İdil Bulgarcasıyla münasebeti- ve Çuvaş

kültüründeki İslami etkileri açıklamaya odaklanır. Bu bağlamda onun bölgedeki Türklerin kültürünü ve tarihî İdil Bulgarlarının kültürünü İslam ile özdeşleştirdiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Ugan bazı araştırmacıların fikirlerine dayanarak Çuvaş dilini, kökeni Altay dağlarına uzanan eski bir Türk kabilesine dayandırır. Daha sonra da İdil Bulgarlarının ve bölgedeki Türklerin kültürünü İslam çerçevesinde değerlendiren bir yaklaşımla Çuvaşların; domuz eti yememeleri, Cuma gününe özel bir önem atfetmeleri, hayvan kesme biçimlerinin İslam’a uygun olması ve bölgedeki Müslüman Türklerle yakın ilişkiler sürdürmesi ve kısmen Müslümanlaşmaları gibi örneklerle İdil Bulgarlarıyla muhtemel bağına komşuluk ilişkileri çerçevesinde açıklık getirmeye çalışır. Benzer yaklaşımın bugünkü Tatarlar için de geçerli olduğunu, bilimsel çalışmalar dahil olmak üzere farklı ortamlarda Çuvaşların İdil Bulgarlarının torunları olamayacağı yönündeki görüşlerle sıkça karşılaştığını hatırlatmakta fayda vardır.

Bununla birlikte Ugan’ın Çuvaş kültürüyle ilgili aktardıkları büyük oranda doğru olmakla birlikte oldukça yüzeysel ve temellendirilmemiş niteliktedir. Bu bilgiler, yazarın kendi saha çalışmalarına ya da gözlemlerine dayanmamaktadır. Ancak Ugan’ın bu kısa çalışması, Çuvaş dili ve kültürüyle ilgilenen bazı önemli araştırmacıları ve çalışmalarını Türkiye’de tanıtmış olması açısından önemlidir. Yukarıda gösterildiği üzere söz konusu kültürel unsurların İslami etkiler olduğu açıktır. Ne var ki bunlar geleneksel Çuvaş kültürü içerisinde yorumlanıp şekillendirilmiştir ve oldukça yüzeyseldir. Diğer taraftan bu etkiler Çuvaşların yakın geçmişte Müslüman olduğunu ispat etmek için yeterli değil, yakın zamana kadar Müslüman Türklerle ilişkili ve sosyokültürel açıdan onların tesiri altında olduğunu gösterecek niteliktedir. Yine de bu durum, Çuvaşların İdil Bulgarlarıyla olan bağlantısını sadece komşuluk ilişkilerine indirgenebileceği ve organik bağın reddedilebileceği anlamına gelmemektedir.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

- 📖 Arık, D. (2012). Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar. Ankara: Berikan.
- 📖 Aşmarin, N. İ. (1902). Bolgarı i Çuvaşi. Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskago Universiteta.
- 📖 Aşmarin, N. İ. (1929). Çıvaş Sımahışen Kineki / Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka. C. 3. Çeboksarı: Tipografiya “Çuvaşskaya Kniga”.

- 📖 Aşmarin, N. İ. (1941). Çıvaş Sımahışen Kineki / Slovar' Çuvaşskogo Yazıka. C. 16. Çeboksarı: Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- 📖 Bayram, B. (2014). Şehabeddin Mercanî'nin Tarihî Görüşleri Bağlamında Çuvaş Telif Destanlarında "Bulgar" Algısı. (s. 57-95). Şehabeddin Mercani ve Kazan Kültürü içinde. C. 1, Kazanlı Yenilikçi Âlimler. İstanbul: Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı.
- 📖 Bayram, B. (2017). N. İ. İlminkiy'e Yazılan Mektuplarda Çuvaş Kültürü ve Dili Üzerine Tespitler. B. Bayram (Ed.), Türk Bitig Türklük Bilimi Araştırmaları içinde (s. 1-14). İstanbul: Paradigma Akademi.
- 📖 Bayram, B. (2018). Çuvaş Türklerinin Folklorundan 'Fakelore'una Tatar Algısının Değişim ve Dönüşümü. Türkbilgi (36):81-102.
- 📖 Bayram, B. (2020). Konstantin V. İvanov'un Çuvaş Öğretmen Okulu'nun Çalışmalarına Katkısı Üzerine Bir Değerlendirme. E. Yılmaz, B. Bayram, & F. Ersoy (Ed.), Çağdaş Çuvaş Edebiyatı'nın Kurucusu Konstantin V. İvanov Kitabı içinde (s. 21-39). Ankara: Nobel.
- 📖 Bayram, B. (2021). G.T. Timofeyev'in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil'de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri. Bilgi (98):1-23.
- 📖 Çakmak, V. (2020). Türkiye'de Çuvaşça ve Çuvaş Edebiyatı Üzerine Hazırlanmış Lisansüstü Tezler. Tehlikedeki Diller Dergisi, 10(17), 307-332.
- 📖 Devlet, N. (1998). 1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibiryaya Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919). İstanbul: Ötüken.
- 📖 Devlet, N. (1999). Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- 📖 Dimitriyev, V. D. (1982). Çuvaşkiy kalendar' i metrologiya. Çeboksarı: Çuvaşkiy Gosudarstvenniy Universitet İmeni İ. N. Ulyanova.
- 📖 Durmuş, O. (2009). Strahlenberg ve İlk Çuvaşça Kelime Listesi. Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi 1(5):503-17.
- 📖 Durmuş, O. (2014). 18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı. Edirne: Paradigma.
- 📖 Durmuş, O. (2016). 18. Yüzyılda İdil-Ural Sahasında Gramer Yazıcılığı: İlk Çuvaş, Mari ve Udmurt Grameri Örneği. B. Bayram (Ed.), Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II Bildirileri (16-17 Ekim 2015) içinde (s. 155-72). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.
- 📖 Durmuş, O. (2017). Şemsettin Sami'ye Göre Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçeleri. (s. 77-97) Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu (19-20 Mayıs 2016) Bildirileri içinde. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- 📖 Durmuş, O. (2020). Hüseyin Kazım Kadri'nin Türk Lügati'nde Çuvaşça Kelimeler. İdil Ural Araştırmaları Dergisi 2(2):239-68.

- 📖 Fedotov, M. R. (1996). Etimologičeskiy Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İstitut Gumanitarnih Nauk.
- 📖 Fener, K. (2020). Çuvaşlar ve Çuvaşça İle İlgili Çalışmalar Üzerine Kronolojik ve İstatistiksel Bir Bibliyografya Denemesi. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 4(2), 367-402.
- 📖 Feyzhanov, H. (1863). Tri nadgrobnih Bulgarskih nadpisi. İzvestiya İmperatorskaya Arheologičeskogo Obşestva 4:396-404.
- 📖 Gündüz, Ş. (2005). Eski Harran’da Sihir ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban. Milet ve Nihal 2(1):5-11.
- 📖 Güzel, S. (2014). Çuvaş Türklerinin Kimlik İnşasında İvan Yakovleviç Yakovlev Etkisi. B. Bayram (Ed.), Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı 12-13 Nisan 2014 içinde (s. 197-218). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.
- 📖 -----. (2016). Çuvaş Kimliğine Yön Veren Bir Metin: İvan Yakovleviç Yakovlev’in Siyasi Vasiyetnamesi. B. Bayram (Ed.), Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil- Ural Çalıştayı-II (16-18 Ekim 2015) Bildiri Kitabı içinde (s. 527-40). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.
- 📖 -----. (2019). Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri. Çanakale: Paradigma Akademi.
- 📖 -----. (2021). Çuvaşların Kökeni. S. Çirkin (Ed.), Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji, ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni içinde. C. 1. Dil ve Edebiyat. İstanbul: Ötügen.
- 📖 Harva, U. (2014). Altay Panteonu (Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrıları). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- 📖 İvanov, V. P. (1998). Çuvaşskiy Etnos (Problemi istorii i etnogeografii). Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İstitut Gumanitarnih Nauk.
- 📖 Karagözoğlu, G. & Aydınli, O. (2015). Zakir Kadiri Ugan ve İslam Tarihine Dair Tercümeleri. Usul İslam Araştırmaları 23(23):161-88.
- 📖 Kaya, M. Y. (2018). Hüseyin Kâzım Kadri’nin Türk Lügati’nde Yer Alan Çağdaş Türk Yazı Dillerine Ait Sözcükler Üzerine. N. Muradov & Y. Özkaya (Ed.), Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü: Yavuz Akpınar Armağanı içinde (s. 413-21). Ankara: Bengü.
- 📖 Koç, D. (2010). Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- 📖 Koşay, H. Z. (1954). Zakir Kadirî Ugan (1878-1954). Türk Yurdu (239):428-30.
- 📖 Kuzmin-Yumanadi, Y. & Kuleşov, P. (2002). Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları. Türkler Ansiklopedisi içinde. C. II. (s. 491-96). Ankara: Yeni Türkiye.
- 📖 Mercani, Ş. (2008). Müstefâdü’l Ahbar Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

- 📖 Mészáros, G. (1909). Csuvas népköltési gyűjtemény. I: A csuvas ősvallás emlékei. Budapeşte: M. T. Akadémia.
- 📖 Mustafa, M. A. (1996). Zakir Kadiri Ugan Cenapları. Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri içinde (s. 435-38). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi.
- 📖 Nikol'skiy, N. V. (1928). Kratkiy Kurs Etnografii Çuvaş. Çeboksarı: Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- 📖 Özcan, Ö. (2013). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Zakir Kadiri Ugan Maddesindeki Hatalar. Türk Yurdu XXXIII(131):76-80.
- 📖 Özey, D. (2020). Türkiye'de Çuvaş Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Bibliyografya. International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies, 2(3), 150-175.
- 📖 Rittih, A. F. (1870). Materialı dlya etnografii Rosii (Kazanskaya Guberniya). C. 1. Kazan: Tipografiya İmperatorskago Kazanskogo Universiteta.
- 📖 Rodionov, V. G. (2015). Interliterary Dialogue Between the Tatar and Chuvash Peoples (Second Half of the Nineteenth Century-Early Twentieth Century. Tatarica: Literature (4):67-76.
- 📖 Salmin, A. K. (2016). Prazdniki, obryadı i verovaniya çuvaşskogo naroda. Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- 📖 Sboyev, V. A. (1856). İssledovaniya ob inorodtsah Kazanskoy gubernii. Zametki o Çuvaşah. Kazan: İzdaniye Knigoprodavtsa Dubrovina.
- 📖 Sidorova, E. S. (2004). Çuvaş Halih Pultarulihı Mifsem Legendisem Halapsem. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- 📖 Şemseddin Sami. (1308). Kâmûsü'l-A'lâm. C. III. İstanbul: Mihran Matbaası.
- 📖 Tatişçev, V. N. (1769). İstoriya Rossiyskaya s samih drevneyşih vremen. C. 1. Moskova: İmperatorskiy Moskovskiy Universitet.
- 📖 Tekin, T. (1998). Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- 📖 Temir, Ahmet. 1992. Ahmet Temir'in Hayatı. Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Ahmet Temir'e Armağan (XXX/1-2):10-74.
- 📖 Türkoğlu, İ. (2019). Adding a Few More Touches to Zakir Kadyri-Ugan's Creative Biography. Tatarica: Culture, Personality and Education 12.
- 📖 Ugan, Z. K. (1341a). Çuvaşların Etnografyası. Türk Yurdu (6):531-42.
- 📖 Ugan, Z. K. (1341b). İdil-Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil. Türk Yurdu (7):42-47.
- 📖 Vişnevskiy, V. P. (1846). O Religioznih Poveryah Çuvaş. Kazanskie Gubernskie Vedomosti. Kazan.

- 📖 Yavuz, C. (2019). Çuvaş Kültür Mitleri. M. Aça (Ed.), Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu (3-5 Ekim Balıkesir/Edremit) Tam Metin Bildiriler Kitabı içinde (s. 441-464). Çanakkale: Toplum ve Kültür Araştırmaları Derneği,
- 📖 Yavuz, C. (2021). Çuvaş Mitleri ve Efsaneleri. Ankara: Bengü.
- 📖 Yefimova, A. A., ve V. P. Stanyal. 2005. Çıvaş Halîh Pultarülîhi-Pilsempe Kîlîsem. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel’stvi.
- 📖 Yegorov, N. İ. (1995). Çuvaşskaya mifologiya. M. İ. Skvortsov (Ed.), Kul’tura Çuvaşskogo Kraya içinde (s. 109-47) Çast I: Uçebnoye Posobiye. C. 1, Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel’stvo.
- 📖 Yegorov, V. G. (1964). Etimologičeskiy Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka. Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel’stvo.
- 📖 Yörükan, Y Z. (2006). Anadolu’da Aleviler ve Tahtacılar. İstanbul: Ötüken.
- 📖 Zekiyev, M. (2007). Türklerin ve Tatarların Kökeni. İstanbul: Selenge.

Elektronik Kaynaklar

- 📖 URL-1: https://ulrgo.ru/upload/iblock/23d/Maslenitskiy_T.G._Topografichesкое_opisanie_Simbirskogo_namestnichestva._1780_g.pdf (Erişim Tarihi: 01.08.2022)
- 📖 URL-2: <https://kuran.diyagnet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/maide-suresi-5/ayet-3/diyagnet-isleri-baskanligi-meali-1> (Erişim Tarihi: 03.08.2022)

[s.531] **Çuvaşların Etnografyası**

Etnografya, Filoloji ve Kısmen Antropoloji Nokta-i Nazarından Çuvaşlar Hakkında Bir Tahlil

Adetleri bir buçuk milyona baliğ olup da Kazan, Simbirsk, Ufa ve Samara vilayetlerinde ve bu vilayetlere komşu mahallerde yaşamakta olan Çuvaşların Türklerden yahut Finlerden olup olmadıkları meselesi, hülasa Çuvaşların etnografyası birçok müverrih ve etnografya ulemasını meşgul etmiştir. Çuvaşları Türklerden addeden ulemaya göre bir de bunların Bulgar Türklerinin⁶ hafidleri olup olmamaları meselesi vardır.

Radloff ve Kunik [A. A. Kunik]* gibi muteber simalardan Aşmarin ve meşhur misyonerlerden N. İlminskiy'e göre Çuvaşlar Türk kabilelerinin birini ve aynı zamanda Bulgar Türklerinin enmuzecini [nümune] teşkil ederler. Zeki Velidi⁷ de bu fikirdedir. M. Elremzi de bu nazariyeye iştirak etmektedir.⁸

Şehabeddin el-Mercani pirleri⁹ olduğu halde diğer şimal Türklerinden Ayneddin Ahmeroğlu¹⁰ ve Bulgarlara ait diğer ufak eserler yazan muharrir ve müverrihler Çuvaşların az çok Türkleşmiş Finlerden olduklarında müttefiktirler.

[s.532] Yerofsur Smirnov ile beraber Çuvaşlar içerisine giderek onları etnografya, filoloji ve antropoloji noktasından tetkik eden Şımanov [İ. D. Şışmanov] da Çuvaşları Türkleşmiş Finlerden addediyor.¹¹

Esbayev [V. A. Sbojev] Çuvaşları Burtaslardan ve Madam Fuks [Aleksandra Fuks] ise Hazarlardan addetmektedirler.¹² Hazarlarla Bulgarlar aynı nesilden olduklarından Madam Fuks'un bu fikri Esbayev nazariyesinin aynıdır. Binaenaleyh biz burada bu nazariyeden bahsetmeyeceğiz.

Çuvaşların Bulgar Türklerinin ahfadı ve enmuzeci olup olmamaları meselesi onların halihazırda yaşamakta oldukları vatanlarına ne vakit geldiklerini tespitte muhtaçtır.

Bulgar Türkleri İdil'in (Volga'nın) orta mecralarıyla Kama nehri havzalarına geldiklerinde Fin kavimlerinden Mordvalarla ve Votyakların bu havzada

⁶ Bulgar Türklerinden murad, şimal Türklerinin âbâ ve ecdadı olan Türklerdir.

* Karşıklığa sebep olabilecek ya da günümüzde anlaşılır olmayan yazımlarla ilgili tarafımızca yapılan düzeltme ve eklemeler, ifadenin ilk geçtiği yerde köşeli parantez ([]) içinde gösterilmiştir.

⁷ Zeki Velidi'nin "Türk-Tatar Tarihi".

⁸ M. M. El-Remzi'nin "Telfikü'l Asar ve Telkih-ül Ahbar" nam Arapça eserinin birinci cildi. [Eserin tam adı şöyledir: Telfik el-Ahbar ve telkih aş-Asar fi Vekayi Kazan ve Bulgar ve müluk et-Tatar].

⁹ "Müstefadü'l-Ahbar" birinci cildi.

¹⁰ "Bulgar Tarihi" nam eseri.

¹¹ "Bulgarlar ve Çuvaşlar" nam eser vasıtasıyla.

¹² Çuvaşların Etnografyası.

yaşamakta olduklarında bütün müverrihler müttefiktirler. İhtilaf ancak Çuvaşlarla Çeremişler [Mariler] hakkındadır.

Prokovyev’e göre diğer Fin kavimleriyle beraber Çuvaş ve Çeremişler de bu ülkede takaddim zamanlardan beri yaşıyorlardı. Çuvaşları Bulgar Türklerinden addedenlere (Radloff, Kunik ve Aşmarin) göre davalarının netice-i tabiiyesi olarak Çuvaşların bu havzaya Bulgar Türkleriyle beraber gelmeleri lazım gelir, çünkü onlara göre Çuvaşlar Bulgarların aynıdır.

Çuvaşların Bulgar Türklerinden olduklarına kani olanların bu husustaki delil ve senetleri Çuvaş lisanıyla Bulgar Türk lisanı beynindeki mukarenet ve münasebettir. Bulgar Türklerinden kalmış yazılı taşları, Arap ve Rus lisanlarıyla yazılmış eserlerde zikredilmiş şehir ve şahısların namlarını tahlil ederken bazı taşlardaki bazı sözlerin Çuvaş isim ve şöhretleriyle münasebettar olması bu mudakkiklere Çuvaş kabilesinin Bulgar [s.533] Türklerinden olduğu kanaatini bahşetmiştir. Bu fikirdeki müverrihler Bulgarların insalini tetkik ederken İdil-Ural havzalarında ve Kama nehri kenarlarında yaşamakta olan Türkleri ve onların lisani, cismani ve ruhani hususiyetlerini nazarı-ı itibara almışlardır. Bu nokta-i nazarda olan bu müverrihlerce güya Bulgar Türkleriyle bu Türkler beyninden münasebet yoktur.

Bulgar Türklerinin Çuvaşlar ve Hunlarla olan münasebetleri tahlil ve tetkik olunduğu vakit¹³ Hun lisanından kalma sözler¹⁴ şimdiki Bulgaristan’da yaşamakta olan temessül etmiş Bulgarlardan kalma bazı isim ve şöhretler¹⁵ Rus vakanüvisleriyle Arap müverrihleri tarafından zapt edilmiş İdil Bulgarlarından kalma sözler¹⁶ Bulgar Türk yurdundaki makberelerde bulunmuş taşların yazıları¹⁷ ve diğer abideler senet ve delil ittihaz olunmuştur. Mesela Hunlar Dinyeper’i ve diğer bir rivayette -müverrih Yordanis’e göre- bu nehrin bir ırmağını (Var) tesmiye etmişlerdir. Diğer Türkler ise Dinyeper’i Özi, Don nehrinin mansıbı olan denizi Azak namıyla yad ediyorlardı. Bu söz de *azak-ıрак* ve *özen* sözleriyle münasebettar addediliyor. Özen, Şimal Türkçesinde ve Kazak-Kırgız lehçesinde de müsta’mildir. Var ise Çuvaş lisanında özen, yani vadi manasındadır. Bir de Atilla’nın namıyla Çuvaşça Volga’nın namı olan “Atıl”¹⁸ kelimeleri beynindeki münasebet, Çuvaşların Hunlardan olduğuna delil ittihaz olunuyor. “Kırka” yahut

¹³ [Eksik]

¹⁴ [Eksik]

¹⁵ [Eksik]

¹⁶ [Eksik]

¹⁷ [Eksik]

¹⁸ Şimal Türkçesinde “İdil” deniyor.

“hirka” (Atilla’nın sevgili hanımının adı)¹⁹ Çuvaşçada bu makamda “herkka”dır.²⁰ Çuvaşçada “her” Türkçe kız demektir. Çuvaş lisanındaki diğer müennes isimler de buna muvafiktir. (Minkka, Sirtukka ve Ulukka gibi.)

Çuvaş ve Hun lisanındaki bu gibi sözlerdeki münasebetlerden Çuvaşlarla Hunların bir kavmî zümreden olmaları da istidlal olunuyor.

[s.534] Bulgaristan’da İslavlaşmış Bulgarlardan kalma bazı sözlerle Çuvaş lisanındaki bazı kelimelerin münasebettar olmasından Çuvaşlarla Bulgarların kardeşliği istintac ediliyor. Mesela Tuna Bulgarlarındaki “kivas” yahut “kivasas” sözleriyle Türkçedeki “kaan” ile “han” Çuvaş lisanındaki “şurhun”, “sarhun” veyahut “şurhun ve “surhun” (bu şekil telaffuz Kazan vilayetindeki Sunçeleý köyünün Çuvaşlarına mahsustur) sözleri gibi.

Bulgar hanının namı olan “Kuvarat” ile Çuvaş isimlerinden “İşbulat”, “İşkulat” ve “Aktay” sözleri arasında münasebet varlığı da iddia olunmaktadır.

Çuvaş lisanında Şimal Türkçesiyle ve kısmen umumi Türkçe ile müşterek birçok kelimeler vardır. Mesela Çuvaşçada “sıyr” sözü Şimal Türkçesinde aynı tarzda kullanılıyor ki “sığır” (inek) demektir. Şimal Türkçesinde Volga gibi büyük nehirler “İdil” tesmiye olunurlar. Çuvaşçada ise Volga, “Atıl” namıyla yad olunmaktadır.²¹

Sinek Çuvaşça şineg

Kurdaş Çuvaşça tantaş, Şimal Türkçesinde tikdeş.

Güneş Çuvaşça kunaş, Şimal Türkçesinde kuyaş

On Çuvaşça oñ

Tokuz Çuvaşça tıhaz

Verdi Çuvaşça pirdi, Şimal Türkçesinde birdi.

Tanrı Çuvaşça turı.

Bilgi Çuvaşça püli, Cenup şivesince alamet.

Çuvaş lisanında bu gibi Türk sözleri çoktur. Bununla beraber Çuvaş lisanına Arabi ve biraz da Farsi sözler karışmıştır. Mesela Tanrı manasında olan Turı kelimesi zikir olunduğunda bir de Teali sözünü ilave ederler.

Kâbâ-Kâbe, hırman-kurban, kerimit-kerâmet, azaymaz-ezan, [s.535] masar-mezar, salam alaykum-esselamaleyküm, ha’il-akl, tehamli-ta’amlî, hisib-hesâb, hârsâr-âr, havas-hûs, behâ-bahâ, pigampar-peygamber, tabuka-tabut, terasu-

¹⁹ Şimal Türkçesinde bu makamda “irke” kullanılıyor.

²⁰ Aşmarin’in “Bulgarlar ve Çuvaşlar” nam eseri.

²¹ Araplar bu kelimeyi “Etil” tarzında kullanmışlardır.

terazu, kâpir-kibir, busmullah-bismillah, karam-haram, kalal-halal, yesrail-azrail, perişte-ferişte gibi Arabi ve Farsi sözler karışmıştır.

Çuvaş lisanında Türkçe sözler %20 yahut %30 nispetindedir. Arapça sözler ise takriben % 5 nispetinde karışmıştır.

Çuvaşların Türklerden ve aynı zamanda Bulgar Türklerinin ahfadları olmaları hakkındaki delillerin hülasası budur. Radloff, Kunik, Aşmarin ve İlminskiye bu delillere istinat ederek Çuvaşları Bulgar Türklerinin ahfadından addetmektedirler.

Bir de Bulgar millî hududunda mevcut bazı kabir taşlarının bazı Çuvaş kelimeleriyle karışık olması da Çuvaşların Bulgar Türklerinin enmuzeci olduğuna delil ve senet ittihaz olunmuştur.

Çuvaşları Türkleşmiş Finlerden addeden Mercani’ye göre Bulgar Türkleri Orta İdil ve Kama havzalarındaki Fin kavmi zümrelerinden mukaddem İslamiyet’i kabul ederek mahkumları olan Finler onlar vasıtasıyla tedrici bir surette İslamiyet’i ve bu sayede dinin naşirleri olan Türklerin lisanını da kabul etmişlerdir. Hatta bu havzada Türklerin merkezi olan Bulgar beldesine yakın mahallerde yaşayan Finler tamamıyla Türkleşmişlerdir.

Mercani’ye göre Şemseddin el-Dımaşki’nin “Kavm-i mütevellidun beyn’el-Türk ve’s-Sakalebe - Türklerle Sakalebelerin”²² karışmasından doğmuş bir kavimdir” sözü bu gibi makûleden olan Türklere mahmuldür.

Çuvaşlar Bulgar Türklerinin en yakın komşuları olduğundan İslamiyet’i Çeremiş ve gayr-i Fin taifelerden mukaddem kabul etmişler ve Türkleşmişlerdir. Çuvaşlar Fin lisanıyla s.536 konuşmakta iseler de lisanlarına % 50 nispette ve belki de daha fazla Türk sözü karışarak Çuvaş lisanı Türk lisanının bir şubesi gibi olmuştur.²³ Hülasa-i kelim Mercani’ye göre Fin kavmi zümresinden pek çoğu ve bu cümleden Çuvaşlar İslamiyet’i kabul etmekle Türkleşmişler ve İslamiyetlerinde sabit olanların asıllarının Fin olduğu da tedrici bir surette unutulmuştur. Fakat Bulgar Türk devleti munkarız olmakla bu Finlerin ekserisi tekrar eski dinlerine ve eski Finliklerine dönmüşlerdir. Bununla beraber onlarda pek çok İslam adap ve erkânı beka bulmuştur.²⁴

Bulgar Türklerinin ahfadını teşkil eden Kazan ve bu vilayete komşu olan vilayetlerde yaşayan Türklerle Çuvaşlar beyninde lisanca, örf-âdet, ahlak ve

²² Mercani’ye göre Sakalebe’den murad Finlerdir.

²³ Mercani bu sözü tahminen söylemiştir. Aşmarin ve diğer Çuvaş lisanıyla iştigal eden ulemaya göre yukarıda zikrettiğimiz veçhile Çuvaş lisanında % 25 yahut 30 nispetinde Türk sözü mevcuttur.

²⁴ Mercani’nin “Müstefadü’l-Ahbar” nam eseri, 1, s. 20-26’larda.

simaca ve kısmen iktisadi hayatça fark görülmesi de Çuvaşların Bulgar Türklerinden başka bir nesilden olduğunu ispat ediyor.

Esbayef'in meydana koymuş olduğu "Çuvaşların Burtaslığı" nazariyesine gelince bu kavim hakkında ilk malumat Arap tarihlerinde görülüyor.

Şemseddin el-Dimaşki: "Burtaslar dağınık bir taife olup Volga'ya cereyan eden Burtas namındaki nehrin kenarında yaşamaktadırlar. Ağaçtan yapılmış evlerde ve tepme keçeden yapılmış çadırlarda yaşarlar. Kendilerine mahsus ayrı bir sanları vardır." diyor.

Ebu Abdullah el-Gırnati rivayetine göre Burtas bir kavmin namıdır. Onlar Volga kenarında geniş araziye malikdirler. Burtaslar Hazarlarla komşu olup Bulgar'dan üç günlük mesafede kain ormanlık mahallerde ve yeşil kırlarda yaşamaktadırlar. Burtaslardan on bin miktarında süvari asker toplanılabiliyor. İslam gemileri [s.537] geldiğinde öşür alırlar. Kendilerine mahsus ayrı paraları yoktur. Servetleri ise davlak/doluk namındaki hayvandır. Her mahallede kadıları olup idare işlerini onlar görürler ve muhakemelerini icra ederler. Kendilerinden padişahları yoktur. Libas ve makbereleri İslamların libas ve makbereleri gibidir."

Ebu İshak el-İstahri: "Burtasların iki şehrinde on bin kadar nüfus olduğunu hatipleri bana söyledi. Memleketlerinden 15 günde geçilir. Bunlardan Hacı Tarhan 15 günlük mesafededir" diyor.

El-Mesudi Burtasları Türklerden addetmektedir.

Bu ifadelere nazaran Burtasların mevkileri Volga'nın mecrası itibariyle Kazan'ın aşağısında ve Sarı dağın (şimdiki Sar Tuğ'un) yukarısında olması lazım gelir.

Yakut el-Hamevî: "Burtas şehir ve nahiye adıdır. Onlar Müslüman olup mescit ve camileri vardır. Burtaslara en yakın şehir Suvar şehridir. Lisanları Hazar ve Bulgar lisanından başkadır" diyor.

Suvar şehrinin harabesi Kazan vilayetinde Esbas kazasında olup şehir-i Bulgara yakındır. Bu taraf Türkleri şimdi de bu harabezarı Suvar tesmiye ederler. Arap müverrihlerinden Ebu Ali Ömer bin Daste "Alâ 'alak en-nefise" nam eserinin Bulgar faslında: "Bulgar memleketi Burtas yurduna bitişiktir. Burtas yurdu Sakaliblerle Hazarlar beyninde vakiadır. Ekseri ahalisi İslamdır" diyor.

Esbayef, Arap tarihlerinde mevcut bu gibi malumata istinat ederek Burtasların bugünkü Çuvaşlar olduğunu ispat etmek istemişse de fenni bir surette izhar edememiştir. M. M. el-Remzi "Telfikü'l Asar ve Telkih-ül Ahbar" nam eserinde Burtaslarla Mordvaların aynı menşeden olduğunu iddia etmiş ise de delil ve senetlerini göstermemiştir.

Çuvaşların Burtaslığı nazariyesini isbat etmekle uğraşanların biri de Ayneddin Ahmeroğlu’dur. Bu zat “Bulgar Tarihi” nam eserinde: “Burtasların ahfadı Çuvaşlar olsa gerektir” diyor. Delil makamında 1551 miladi senesinde [s.538] Burtas sözü istimalden çıkararak mukabilinde Çuvaş sözü istimal olunmaya başladığını ve bu tarihten mukaddem Çuvaş sözü kullanılmadığını beyan ediyor.²⁵

Çuvaşların Kazan vilayetine 13. asır miladide Tatarların Bulgar yurdunu istila ettiklerinde geldiğini ve Kazan vilayetinde Burtas namında 17 köy mevcut olup 14 köyün ahalisi gayrimüslim Çuvaşlar ve kalan üç köyün ahalisi İslam ve onların da esasen Çuvaşlardan olup da İslamiyet’i kabul etmekle Türkleşmiş Çuvaşlardan olduğunu beyan ediyor. Ufa vilayetinde de Burtas namında birkaç Çuvaş köyü mevcuttur.²⁶ Ayneddin el-Hamroğlu [G. Ahmeroğlu] bu iki delili senet ittihaz ederek Çuvaşları Burtaslardan addetmektedir.

Bu nazariyeyi başlayıp meydana koyan Esbayef’in, Çuvaşların Burtaslığı hakkındaki bir delili de Çuvaşça “puranas” kelimesiyle Burtas sözü beyindeki münasebet ve müşabehettir.

Aristof [N. A. Aristov] da Çuvaşların Arap müverrihleri tarafından Burtas tesmiye olunmuş kavim olması ihtimalini tercih ediyor. Fakat Çuvaşlar Burtasların eski bir Türk kabilesine mensup oldukları hâlde asırlarca Finler tesirinde yaşadıklarından lisanlarında ancak esasi kelimeler muhafaza olunmuş ve lisanlarının nahv ve sadai tarzı Ugor ve Fin lisanı tesiriyle zayı olduğundan ayrı bir lisan hasil olmuştur.²⁷

Arap müverrihlerinin Çuvaş lisanının Bulgar Türk lisanından başka bir lisan olduğuna dair olan beyanlarıyla Aristof ve diğer müverrihlerin Çuvaş lisanı hakkındaki fikirlerini “Çuvaş lisanı pek eski zamanlardan beri Ugor ve Fin lisanı tesirinde kalarak Bulgar Türk Devleti devrinde Türk zümresinden sayılmaz bir hâle gelmesiyle” izah ve telif etmek kabildir. Perufsur (İsmirnof) [Smirnov] ile beraber Çuvaşları etnografya, antropolojiye ve filolojiye [s.539] nokta-i nazarından tetkik eden Şeymanof’a göre Çuvaşlar Türkleşmiş Finlerdendir. Şeymanof diyor ki: “Çuvaşların simaları ve iktisadi medeniyetleri onların Türkleşmiş Finlerden olduklarını te’kid ediyor. Ahlak ve örf -âdetleri de bu fikri

²⁵ Çuvaşların etnografyasını yazan müverrihler ise bu vakıayı 1552 senesi olarak tespit ediyorlar.

²⁶ “Bulgar Tarihi”, s. 52-53.

²⁷ “Türk Kavim ve Kabilelerinin Kavmi Teşekkülleri” nam eseri. [N. A. Aristov, *Zametki ab etniçeskom sostave Tyurskih plemen ş narodnostey i svideniye ob ih çislennosti. Jivaya starina.* 1896, İstoriya Çuvaşskoy ASSR, Sayı 2 ve 4.]

takviye etmektedir. Ahenk ve tarz-ı telaffuzları da onların Türkleşmiş Finlerden olduklarını gösteriyor. Lisanlarının aslı da Fin lisanı olduğu anlaşılıyor.²⁸

Adilunuğ [J. C. Adlung] ise Çuvaş lisanını Tatar lisanının (Mengü*-Tatar) zümresine tespit ediyor. Alekvist [A. Ahlqvist] ve Klaprot ve Esbayefler de buna yakın bir fikirdedirler. Bunlara göre Çuvaş lisanı Kazan vilayetindeki Türklerin lisanından başka olup Altay Tatarları (Türkleri) lehçesine yakındır.²⁹

Bu izahata göre Çuvaş kabilesinin Türklerden yahut Türkleşmiş Finlerden olduğu hakkında muhtelif fikirler mevcut ise de onlar da pek çok Türk seciyeleri bulunduğu müverrihlerin ekserisi müttefiktir.

Çuvaşların Bulgar Türklerinin ahfadı ve enmuzec olmamaları gerek[tiği] Çuvaşlara ait olan bu izahlardan ve gerek Bulgar Türk tarihinin tahlilinden anlaşılmaktadır. Bununla beraber Çuvaşların Bulgar heyet-i siyasiyesine dahil olan kavimler içerisinde Başkurt ve Mişçerlerden [Mişçerler] sonra Bulgar Türklerine en yakın ve en çok temasta bulunan bir kabile olması da aşıkardır.

Biz bu tahlil neticesinde Esbayef tarafından meydana konulan, Aristof ve Ahmeroğlu tarafından izah olunan “Çuvaşların Burtaslığı” nazariyesine iştirak ediyoruz. Adilunuğ, Alekvist ve Klaprot gibi mudakkiklerin Çuvaş lisanı hakkındaki tahlillerini de nazarı-ı itibara alarak Çuvaşların menşei Altay dağları olduğuna da kaniyiz.

Arap müverrihlerinin: “Burtasların lisanı Bulgar lisanından başkadır” mealindeki beyanları ise pek eski bir Türk kabilesine mensup olan Çuvaş lehçesinin uzun [s.540] zamanlar uğru Fin lisanı tesirinde kalarak Bulgar Türk Devleti devrinde umumi Türk lisanından addedilmeyecek bir şekilde dahil olmasından ileri gelmiştir.

Bulgar Türkleri İslamiyet’i kabul ettikten sonra (H. 310- M. 922) İslamiyet’in şimalde intişarı için geniş bir sahada çalışmışlardır. Her tarafa heyetler göndererek İslamiyet’i tebliğ etmişlerdir.³⁰ Bunlar sayesinde Çuvaşlar da İslamiyet’i kabul etmişlerdi. Fakat Çuvaşların bir kısmı Bulgar Türk devletinin sükutuyla eski dinlerine dönmüşler ve Kazan’ı Rusların istilasından sonra onların icbarları neticesinde resmen Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bununla beraber İslamiyetlerinde sabit kalarak tamamıyla Türkleşmiş olanları da az değildir. Bunlar o kadar Türkleşmişlerdir ki onların esas itibarıyla Çuvaş oldukları ancak köylerinin namlarından ve diğer tarihî karinelere anlaşılmaktadır.

²⁸ Aşmarin’in “Bulgar ve Çuvaşlar” nam eseri vasıtasıyla (116 ve 117 sahifelerdeki haşiyelerde).

* Alıntı yapılan kaynakta “Mongo-Tatar” olarak geçmektedir.

²⁹ “Rusya etnografyası için maddeler” nam eserin birinci cildi, s. 18.

³⁰ Bu meseleyi “Şimal Türkleri Tarihi” nam eserimizde tahlil ettik.

Halihazırda Hristiyan addedilmiş Çuvaş köylerinde İslam asarının bulunması onların evvelden İslam olup da sonradan Hristiyanlaşmış yahut eski dinlerine dönmüş olduklarına delildir. Mesela Kazan vilayetinde Teteş kazasında Hoca Hasan’dan tahrif edilmiş Hoca San namında bir Çuvaş köyü vardır. Bu köyün ahalisinin lisanı Ari ve Türki karışık bir lisan olup örf adetleri Çuvaşların aynıdır. Bunlar bugün de Hristiyan sayılmaktadırlar. Mezkur köye komşu olan Türklerin rivayetine binaen bu tarihten 135 sene mukaddem bu köyde metruk bir eski cami varmış. Bu köye komşu olan Baytinek nam Çuvaş köyünün kilisesi havlusunda parçalanmış bir taş mevcuttur.³¹ Kazan beldesi imam ve müderrislerinden merhum Molla Hüseyin Efendi, bu köy Çuvaşları [s.541] elinde dördüncü İvan tarafından bu köyün Müslüman mirzaları – zadeganı namına verilmiş bir ferman mevcut olduğunu rivayet ediyor. Bu Çuvaşlar şu Müslüman mirzaların ahfadından olup İvan tarafından ecdatlarına verilmiş araziye sahiptirler.

Mezkur nahiyede Eluğ Yalçık nam Çuvaş köyünün arazisinde bir mezaristan var. Bu mezaristanda da İslamlardan kalma kabir taşları mevcuttur.

Bu vesikalar Çuvaşların bidayette İslamiyeti kabul edip de sonradan muhtelif esbabı içtimaiye ve siyasiye ve bilhassa Bulgar ve bilahire Kazan’ın sükutu neticesinde Rusların icbarları tesiriyle Hristiyanlığı kabul etmiş olduklarını veyahut eski dinlerine döndüklerini gösteriyor.

Bununla beraber yukarıda izah ettiğimiz vechile Çuvaş lisanına % 5 nispetinde Arap kelimelerinin ve bilhassa elfaz-ı mukaddese-i İslamiyenin karışması da Bulgar Türk yurdunda İslamiyet’in intişarı devrinde Çuvaşların İslamiyet’i kabul etmiş olduklarını ispat eder. Çuvaşların bugüne kadar domuz eti yeme[me]leri, Cuma gününü bayram ittihaz etmeleri, zebhiyelerinin İslamca olması ve İdil-Ural Türklerinin 365 seneden beri mahkum olmalarına yani kuvvet-i siyasiyenin Ruslar elinde olmasına rağmen Türklere ve İslamiyet’e karşı muhabbet beslemeleri, fırsat buldukça bütün köyleriyle İslamiyet’i kabul etmeleri bunların yakın bir mazide İslamiyet’e merbut olduklarını ispat edecek hadiselerdendir.

Bir de Bulgar Türk şehirlerinden biri olan Biler şehrinde yaşamış velilerden yahut alimlerden olan Ma’lum Hoca, Hacı Asgar ve Abdullah Hacıların bugün bile Çuvaşlar içerisinde büyük aziz ve evliyalardan addolunmaları onların İslamiyet’e

³¹ Mezkur taşta: [Ugan’ın Arap harfleriyle dizdiği bu kitabeyi Talat Tekin (1998) şöyle okumuştur: al-ḥukmu li-l-lâhi-l-’aliyy-i-l-kabîri / Yunus awlî ḥacî beḷüwi kü / Raḥmatu-l-lâhi ‘alayhi raḥmat wâsi’at / wafâtî baḷṭwi târiḫa çiyetî cûr çirim çeti câl / swr (sefer?) ayḫi çirem beş küwen eti (s. 142)]. Bundan anlaşıldığına göre Yunus Oğlu 727 senesinde sever? (سور) ayının 25. gününde vefat etmiştir. (Bu ve diğer Bulgar Türk yazıları “Şimal Türkleri Tarihi” nam eserimizde tahlil olunmuştur.)

merbutiyetlerinin derecesini gösterir. Hatta pek yakın bir zamana kadar Çuvaşların İslamiyet'i muhafaza ettiklerini ispat edecek vakıalar vardır. Mesela 1677 Miladi senesinde Kama nehrinin maverasındaki Pülimir şehrinde İslamların hanı addolunan Balam Gazi³² Çuvaşlar içerisinde ilahi bir kuvvet sahibi olarak itikat [s.542] olunur. Çuvaşlar bu zatı Balın Gazi namıyla tesmiye ederler. Musulufka Çuvaşları ise Milim Husa adıyla yad ederler. Simbir vilayeti Kurmuş kazası Çuvaşları bu milli evliyayı Valim Husa namıyla tesmiye etmektedirler. Bu zat şerefine Taynesar namındaki merasimlerinde ayin icra ederler.

Bu velinin namı Çuvaşlar içerisinde pek büyük ve ananelidir. Biler şehrinin vücudundan haberleri olmayan Çuvaş köylüleri Ma'lum hocanın ananesi diye itikat ettikleri Milim Husa Amaşa'ya niyaz ve dua ve alehelerden addetmektedirler. Bu tarihten 7-8 asır mukaddem Biler şehrinde yaşamış İslam velilerinin Çuvaş ilaheleri içerisinde namlarının şöhret bulması yukarıdaki davayı vazih bir surette ispat etmektedir.

1901 senesinde Simbir (Simbirsk) vilayeti Buva kazasına tabii Purunduk nam Çuvaş köyünde yapılan Taharayal [Tihiryal'] tok-tokuz köyün Çuvaşları iştirakiyle bu ilaheler şerefine ayinler icra olunmuştur.³³

Çuvaşların Balın Husa tesmiye ettikleri zatı şimal Türk köylüleri Balam Ata namıyla yad ederler.³⁴

Bu tahlilden Bulgar ve Kazan devletleri devrinde Çuvaşların Müslüman oldukları ve Rusların icbarı ve kuvvet-i siyasiyenin Türkler elinden gitmesi gibi esbap neticesinde tekrar eski dinlerine döndükleri ve cebir neticesinde resmen Hristiyanlığı kabul etmiş oldukları anlaşılması gerektir.

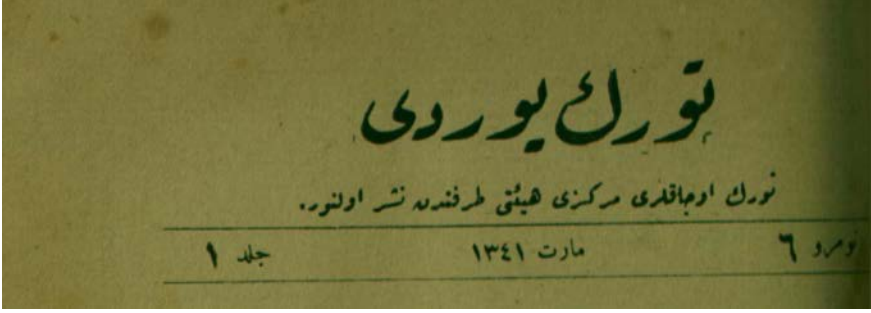
Zakir Kadirî

³² Balam, ferzend makamında olup erkek ve kızıdan 'âmdir.

³³ Aşmarin'in "Bulgar ve Çuvaşlar" eseri, s. 25.

³⁴ Ahmeroğlunun 1916'da icra ettiği fenni seyahat raporunda.

Orijinal Metin

جواشلرک ائتوغرافیا

[ائتوغرافیا ، فیلولوژی و قسماً آنتروپولوژی نطفه نظرنامه جواشلر مقصدیه برعمیل]

عددلری برنجق میلیونه بالغ اولوبده (قازان) ، (سیمیرسق) ، (اوقا) و (سامارا) ولایتلریده و بوولایتلره قومشو محللرده باشامقده اولان (جواشلرک) تورکلردن یاخود فیلردن اولوب اولمامعلری مسئلهسی ، خلاصه جواشلرک ائتوغرافیا برچوق مورخ و ائتوغرافیا علماسی مشغول اتمشدور . جواشلری تورکلردن عد ایدن علمایه کوره ، برده بوزرک بولغار تورکلرینک [۱] حیدلری اولوب اولمامعلری مسئلهسی واردور .

(رادلوف) و (قونیق) کی معتبرسبالردن (آتھارین) و مشهورمیسیونرلردن (ن . ایلینسکی) یه کوره جواشلر تورک قیلهلرینک برنجی و عین زمانده بولغار تورکلرینک اتمودجنی تشکیل ایدرلر . زکی و لیدی [۲] ده بو فکرده در . م . الرمزی ده بونظریه یه اشتراک اتمکده در . [۳]

شهاب الدین المرچانی پیرلری [۴] اولدینی حالده دیگرشمال تورکلردن عین الدین احر اوغلی [۵] و بولغارلره عائد دیگر اوافق اترلر یازان محرر و مورخلر جواشلرک آرزوق تورکلشمس فیلردن اولدقارنده متفقدرلر .

[۱] بولغار تورکلردن مراد شمال تورکلرینک آبا واجدادی اولان تورکلردور .

[۲] زکی و لیدینک « تورک - تاتار تاریخی » .

[۳] م . م . الرمزینک « تلقیق آلتاوار و تالیسیح الاخبار » نام عربجه اثرینک برنجی .

جلدی .

[۴] « مستفاد الاخبار » برنجی جلدی .

[۵] « بولغار تاریخی » نام اثری .

پروفیسور سمیرنوفلہ برابر چواشلر ایجیریسنه کیده رک اونلری ائسوغرافیا ،
فیلولوژیہ و آنتروپولوژیہ نطقه سننن تدقیق ایدن شیانوفده چواشلری تورکلتمش
قیلردن عد ایدیور . [۱]

(اسبایف) چواشلری بورتاسلردن و مادام (فوکس) ایسه خزرلردن عد
اتمکده درلر [۲] خزرلرله بولغارلر عین نسلدن اولدقلردن مادام فوکس بو
فکری اسبایف نظر به سنک عیندر . بناه علیه بز بوراده بو نظریه دن بحث
ایتمه جکر .

چواشلرک بولغار تورکلرینک احفادی و انمودجی اولوب اولماله لری مسئله سی
اولنرک حال حاضرده باشامقده اولدقلری وطنلری نه وقت کلدکلری قیتمه ده
محتاجدر .

بولغار تورکلری ایملک (وولغانک) اورتا بحر الریله قاما نه لری حوضه لری نه
کلدکلر نه فین قوملردن مورد و آلرله و ویتا قنرک بو حوضه ده یاشامقده اولدقلر نه
بوتون مؤرخلر منققدلر . اختلاف آنجق چواشلرله چیرمشلر حقنه در .

(پروقوفیف) . کوره دیگر فین قوملریله برابر چواش و چیرمشلر نه بو
ئولکده تاقدیم زمانلردنبری یاشیدورلردی . چواشلری بولغار تورکلرینن عد
ایده نلر (رادلوف ، قویق و آشارین) . کوره دعوالرینک نتیجه طبعیه سی
اولارق چواشلرک بو حوضه یه بولغار تورکلریله برابر گه لری لازم کلیر ، چونکه
اونلر کوره چواشلر بولغارلرک عیندر .

چواشلرک بولغار تورکلرینن اولدقلری نه قانع اولانلرک بو خصوصه ده کی دلیل
وسندلری چواش لسانیه بولغار تورک لسانی بینه ده کی مقارنت و مناسبتدر . بولغار
تورکلرینن قالمش یازیلی طاشلری ، عرب و روس لسانلریله یازلمش اثرلر نه ذکر
ایلمش شهر و شخصلرک ناملری نی تحلیل ایده رکن بعض طاشلر نه کی بعض سوزلرک
چواش اسم و شهرت لریله مناسبتدار اولماسی بو مدققلره چواش قیله سنک بولغار

[۱] « بولغارلر و چواشلر » نام اثر واسطه سیله .

[۲] چواشلرک ائسوغرافیا سی .

تورکلرندن اولدینی قناعتی بخش ایشدر . بو فکردەکی مؤرخلر بولغارلرک انسانی ندقیق ایدەرکن ایدل - اورال حوضه لرندە وقاما نهری کنارلرندە باشامقده اولان تورکلری و اونلرک لسانی ، جسمانی و روحانی خصوصیتلرینی نظر اعتباره آلاماشدر . بو نقتله نظرده اولان بو مؤرخلرجه کویا بولغار تورکلریله بو تورکلر بئتدە مناسبت یوقدر .

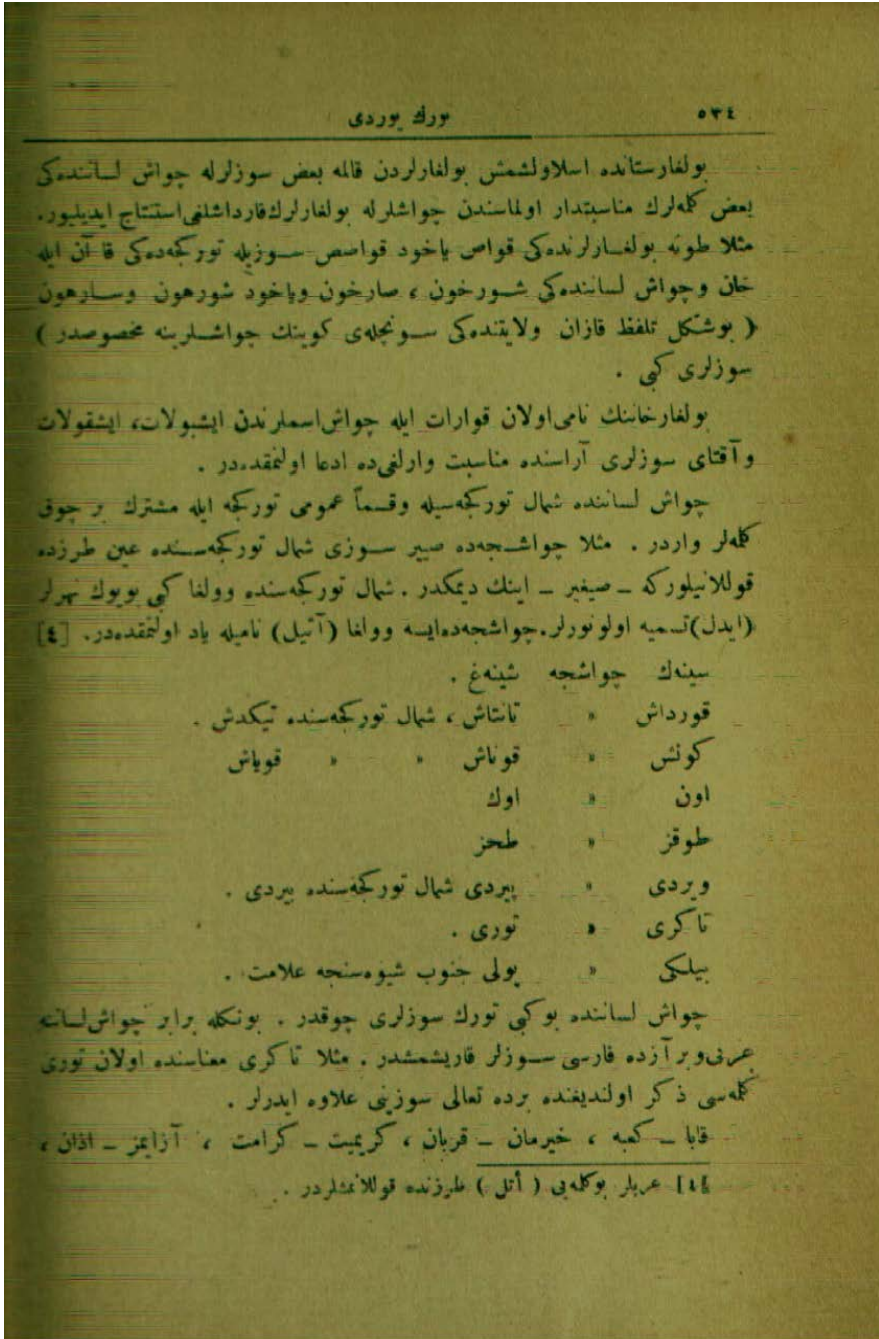
بولغار تورکلرینک چواشلر وهونلرله اولان مناسبتلری تحلیل و ندقیق اولدینی وقت ، [۱] ، هون لساندن قاله سوزلر ، [۲] ، شمديکی بولغارستانده باشامقده اولان نئتل ایتیش بولغارلردن قاله بعض اسم وشهرتلر [۳] ، روس وقایع نویسلریله عرب مؤرخلری طرفندن ضبط ایدلش ایدل بولغارلردن قاله سوزلر [۴] ، بولغار تورک یوردندەکی مقبره لردە بولتیش طاشلرک یازیلری [۵] و دیگر آبدلر سند و دلیل اثخاذ اولمشدر . مثلاً هونلر (دینیپر) ی و دیگر بر روایتدە - مورخ یوردانیسه کوره - بوهرک بر ایرماغنی (وار) تسمیه ایشلردر . دیگر تورکلر ایسه دینیپر ی (اوزی) ، دون نهرینک منصبی اولان دکزی (اوزاق) نامیه یاد ایدیورلردی . بوسوزده (اوزاق - اراق) و (اوزن) سوزلریله مناسبتدار عدایدیور . (اوزن) شمال تورکجه سنده وقازاق - قیرغیزلجه سنده مستعملدر . (وار) ایسه چواش لسانده اوزن یعنی وادی مناسبتددر . برده آتیلاک نامیه ، چواشجه وولغانک نامی اولان (آتیل) [۱] گهلری بیتدەکی مناسبتدە چواشلرک هونلردن اولدیغه دلیل اثخاذ اولتیور . قیرقه یاخود هیرقه (آتیلاک سوکیلی خانمک آدی) [۲] چواشجهده بومقامده هرقتددر . [۳] چواشجهده (هر) تورکجه قیز دیمکدر . چواش لساندهکی دیگر مؤنت اسملردە بوکا موافقتدر . (مینقغه ، سیرتوقغه وئولوقغه کبی) .

چواش وهون لساندهکی بوکی سوزلردەکی مناسبتلردن چواشلرله هونلرک رقومی زمره دن اولمالریده استدلال اولتیور .

[۱] شمال تورکجه سنده (ایدل) دینیپر .

[۲] شمال تورکجه سنده بومقامده ابرکه قوللانیور .

[۳] آتیلرینک « بولغارلر و چواشلر » نام اثری

ماسار - مزاره، سالام آلايکم - السلام علیکم، هاعل - عقل، نه خلی - طعملی،
حیب - حساب، حارسار - عار، هاواس - هوس، بهخا - بها، پیغمبار -
پیغمبر، تابوقا - تابوت، ته راسو - ترازو، قاپیر - کپیر، بوسمواللاه - بسم الله،
قارام - حرام، قالال - حلال، یسرائیل - عزرائیل، پرشته - فرشته کچی
عربی و فارسی سوزلر قاریشمشدر.

چواشلرک لساننده تورکجه سوزلر % ۳۰ یاخود % ۳۰ نسبتدهدر. عربجه سوزلر
ایسه تقریباً % ۵ نسبتده قاریشمشدر.

چواشلرک تورکلردن وعین زمانده بولغار تورکلرینک احضادلری اولمالری
حقیقه کی دلیلرک خلاصه سی بودر. رادلوف، قونیق، آشبارین وایلمینسکی لر بو
دیلرله استاد ایدرک چواشلری بولغار تورکلرینک احضادنن عد اتمکده درلر.
برده بولغار ملی حدودنده موجود بعض قبرطاشلرینک بعض چواشلرکله
دریشیق اولماسی ده چواشلرک بولغار تورکلرینک آموزجی اولدیغه دلیل وسند اتخاذا
اولمشدر.

چواشلری تورکلشمش فیلردن عد ایدن (مرجانی) به کوره بولغار تورکلری
اورنه ایدل وقاما حوضه لرنده کی فین قومی زمره لرندن مقدم اسلامیتی قبول ایدرک
محکوملری اولان فینلر اونلر واسطه سیله تدریجی برصورتده اسلامیتی و بوسایه ده
دینک ناشلری اولان تورکلرک لسانی ده قبول اتمشدر. حتی بو حوضه ده
تورکلک مرکزی اولان بولغار بلده سنه یاقین محللرده یاشایان فینلر تمامیه
تورکلشمشدر.

(مرجانی) به کوره (شمس الدین الدمشقی) نک: «قوم متولدون بین الترتک
والسقالبه - تورکلرله صقبارک [۱] قاریشمه سندن دوغمش بر قومدر» سوزی
وکچی مقوله دن اولان تورکلرله محمولدر.

چواشلر بولغار تورکلرینک اک یاقین قومشوری اولدیغندن اسلامیتی چیرمش
وغیر فین طاقه لرندن مقدم قبول اتمشدر و تورکلشمشدر. چواشلر فین لسانیله
[۱] (مرجانی) به کوره صقالبدن مراد فینلردر.

قونوشمقده ایهلرده لسانلریه $\% ۵۰$ نسبتده دبلکده دها فضله تورک سوزی قاریشهرق چواش لسانی تورک لسانک برشمه سی کی اولمشدر. [۱] خلاصه کلام (مرجانی) به کوره فین قومی زمهره سندن بک چوغی و بوجهدن چواشلار اسلامینی قبول ایتکله تورکشمشدر و اسلامیلرنده ثابت اولانلرک اصللریک فین اولدیغی ده تدریجی بر صورتده اونودولمشدر. فقط بولغار تورک دولتی مقرض اولمقله بوفیلرک اکثریسی تکرار اسکی دینلریه واسکی فینلکلیریه دوتمشدردر. بونکله برابر اونلرده بک چوق اسلام آداب وارکانی بقا بولمشدر. [۲]

بولغار تورکلریک احفادی تشکیل ایدن قازان و بولایت قومشو اولان ولایتلرده یاشایان تورکلرله چواشلار بئینده لسانجه ، عرف عادت ، اخلاق و سپاچه و قسماً اقتصادی حیاتجه فرق کورلمه سی ده چواشلرک بولغار تورکلردن باشقه برنلیدن اولدیغنی اثبات ایدیور .

اسیافک میدانه قومش اولدیغنی : « چواشلرک بورتاسلیقی » نظریه منه کلنجه بوقوم حقتده ایلك معلومات عرب تاریخلرنده کوریلور .

شمس الدین دمشقی : « بورتاسلر داغینق بر مطاقه اولوب وولغایه جیران ایدن بورتاس نامنده کی نهرك کنارنده یاشامقده درلر . آخاجدن یایش اولرده و تچه کچه دن یایش جادیرلرده یاشارلر . کندیلرینه مخصوص آری بر سانلری واردر » دیور .

[ابو عبدالله الغرناطی] روایته کوره بورتاس بر قومک نامیدر . اونلر وولغا کنارنده کنیش اراضیه مالکدرلر . بورتاسلر خزرلرله قومشو اولوب یینلرندن دیگر بر قوم بوقدر . اونلر دیگر طرفدن بولغارلرله قومشو اولوب بولغاردن اوچ کونلک مسافه ده کائن اورمانلق محللرده ویشیل قیرلرده یاشامقده درلر . بورتاسلردن اون بیک مقدارنده سوازی عسکر طوبلانیه ییلور . اسلام کیلری

[۱] مرجانی بوسوزی تخمیناً سوبه مقدر . آتھارین و دیگر چواش لسانیه اشتغال ایدن علنا به کوره یوقاریده ذکر ایتدیگمز وجهله چواش لسانده $\% ۲۵$ یاخود $\% ۳۰$ نسبتده تورک سوزی موجوددر .

[۲] « مرجانیک » مستفاد الاخبار « نام اثری ، ج ۱ ، ص : ۲۰ - ۲۹ لرده .

بورتاس سوزی استعمالدن چیقاراق مقابلنده جواش سوزی استعمال اولمايه باشلادینی و بوتاریخدن مقدم جواش سوزی قوللانمادیغنی بیان ایسور [۱].

چواشلرک قازان ولایته ۱۳ نچی عصر میلادیده تاتارلرک بولغار یوردی استیلا ایتدکرلرک کلدیکنی وقازان ولایتده بورتاس نامنده ۱۷ کوی موجود اولوب ۱۴ کویک اهالیسی غیر مسلم چواشلر و قالان اوج کویک اهالیسی اسلام و اونلرکده اساساً چواشلردن اولوب ده اسلامی قبول ایتمکه تورکلشمش چواشلردن اولدیغنی بیان ایدیور. اوفا ولایتده ده بورتاس نامنده براق جواش کوی موجوددر [۲].

عین الدین احمر اوغلی بواکی دلیلی سند اثخاذایده رک جواشلری بورتاسلردن عد ایتمکه در.

بونظریه یی باشلاوب میدانه قویان اسبافک ، چواشلرک بورتاسلی حقتده کی بر دلیلی ده چواشجه (بورتاس) کلهسیله بورتاس سوزی بیئنده کی مناسب و مشابتهتر.

(آریستوف) ده چواشلرک عرب مورخاری طرفدن بورتاس تسمیه اولغش قوم اولماسی احتمالی ترجیح ایدیور. فقط چواشلر - بورتاسلرک اسکی بر تورک قبیله منسوب اولدقلمی حالده عصر لرجه فینلر تاثیرنده یا شادقلرندن لسانلرکده آنجی اساسی کلملر محافظه اولغش و لسانلرکک نحو و صدائی طرزلی اوغروفین لسانی تاثیریه ضایع اولدیغندن آیری بر لسان حاصل اولمشدر . [۳]

عرب مورخلرینک چواش لسانک بولغار تورک لساندن باشقه بر لسان اولدیغه دائر اولان بیانلریله (آریستوف) و دیگر مورخلرک چواش لسانی حقتده کی فکرلری « چواش لسانی بک اسکی زمانلر دئیری اوغروفین لسانی تاثیرنده قاله رق بولغار تورک دولتی دورنده تورک زمره سندن صایلماز بر حاله کلهسیله » ایضاح و تالیف ایتک قابلدیر .

بروفسور (اسمیرنوف) له برار چواشلری آنوغرافیا، آنترولوجی و فیلولوژی

[۱] چواشلرک آنوغرافیسی یازان مؤرخلر ایسه بو واقعه یی ۱۵۵۲ سنه ی اولازق

تئیت ایدیورلر .

[۲] بولغار تاریخی ، ص : ۵۲ - ۵۳

[۳] (تورک قوم و قبیله لرینک قومی تشکلری) نام اثری .

نعمتة نظریندن تدقیق ایدن (شیانوف) « کوره چواشلر تورکلشمش فیلردندر . شیانوف دییورکه : « چواشلرک سیلری و اقتصادی مدنیتلری اونلرک تورکلشمش فیلردن اولدقلرینی تأکید ایدیور . اخلاق و عرف عادتلری ده بوفکرلی تقویه اتمکدهدر . آهنگ و طرز تلفظلری ده اونلرک تورکلشمش فیلردن اولدقلرینی کوسترییور . لسانلرینک اصلی ده فین لسانی اولدیغی آکلاشیلور . [۱]

آدیبلوغ ایسه چواش لسانی تانار لسانک (مەنکو - تانار) زممره سە نسبت ایدیور . آلکیوست و قلاپروت واسیایشارده بوکا یاقین برفکردهدرلر . بونلره کوره چواش لسانی قازان ولایتده کی تورکلرک لساندن باشقه اولوب آلتای تانارلری (تورکلری) لهجه سە یاقیندر . [۲]

بوایضاحانه کوره چواش قبیله سنک تورکلردن یاخود تورکلشمش فیلردن اولدیغی حقتده مختلف فکرلر موجود ایسه ده اونلرده بک جوق تورک سیجیلری بولدیغنده سورخلرک اکثریسی متفقدرلر .

چواشلرک بولغار تورکلرینک احفادی و انماواری اولماملری کرک چواشلره ناید اولان بو ایضاحلردن و کرک بولغار تورک تاریخک تحلیلندن آکلاشلمقدهدر . بونکله برابر چواشلرک بولغار هیئت سیاسی سە داخل اولان قوملر ایجریسنده باشقرد و میشجه لرلردن سوکره بولغار تورکلرینه الک یاقین واک جوق تماسده بولنان رقبیله اولماسی ده آشکاردر .

بوتحلیل نتیجه سنده اسایف طرفندن میدانه قونولان ، آرستوف و آخر اوغلی طرفندن ایضاح اولنان (چواشلرک بورتاسلنی) نظریه سە اشتراک ایدیوروز . آدیبلوغ ، آلکیوست و قلاپروت کی مدققلرک چواش لسانی حقتده کی تحلیللری ده نظر اعتباره آلهرق چواشلرک منشأی آلتای داغلی اولدیغنده قانغز .

عرب مؤرخلرینک : « بورتاسلرک لسانی بولغار لساندن باشقدهدر » مآئنده کی بیانلری ایسه بک اسکی برتورک قبیله سە منسوب اولان چواش لهجه سنک اوزون

[۱] آتبارینک (بولغار و چواشلر) نام اثری واسطه سیله (۱۱۶ و ۱۱۷ صحیفه لرده کی حاشیه لرده)

[۲] (روسه آئنوغرافیسی ایچون ماده لر) نام اثرک برنجی جلدی ، ص : ۱۸ .

زمانلر اوغروفین لسانی تأثیرنده قالهرق بولغار تورک دولتی دورنده عمومی تورک لساندن عدايدلیجک برشکه داخل اولماسدن ایلی کلشدر .
بولغار تورکلری اسلامی قبول ایتدکن سوکره (۳۱۰ هـ - ۹۲۲ م) اسلامیته شمالده انتشاری ایچون کنیش براساحده چالیشمشلردر . هر طرفه هیتلر کوندره رک اسلامیته تبلیغ ایتشلردر . [۱] بولغار سایه سنده چواشلرده اسلامیته قبول ایتشلردی . فقط چواشلرک برقمی بولغار تورک دولتک سقوطیه اسکی دینلریته دوئمشلر و قازانی روسلرک استیلا سندن سوکره اولنرک اجبارلی نتیجه سنده رسماً خرسیانلی قبول ایتشلردر . بونکه برابر اسلامیترنده نابت قالهرق تمامیه تورکلشمش اولانلری ده آز دکلدر . بولغار و قازان تورکلشمشلردر که اولنرک اساس اعتباریه چواش اولدقلری آنجق کوبلرینک ناملرندن و دیگر تاریخی قریه لردن آکلاشمقده در .

حال حاضرده خرسیان عدايدلش چواش کوبلرنده اسلام آتارینک بولغاسی اولنرک اولدن اسلام اولوبده سوکره دن خرسیانلشمش یا خود اسکی دینلریته دوئمش اولدقلریته دلیلدر . مثلا قازان ولایتده تهئس قضا سنده (خواجه حسن) دن تحریف ایدلش (خوجا سان) نامنده برچواش کوبی وارددر . بو کوبک اهل بیتک لسانی آری و تورکی قاریشق برلسان اولوب عرف عادتلی چواشلرک عیندر . بولغار بو کونده خرسیان صایلقده درلر . مذکور کوبیه قومشو اولان تورکلرک روايته سینه بوتاریمخدن ۱۳۰۰ سنه مقدم بو کوبیه متروک براسکی جامع وارمش بو کوبیه قومشو اولان (پای تیره ک) نام چواش کوبینک کلیسای حاولوسنده پارچه لامش رطاش موجوددر . [۲] قازان بلده سی امام و مدرسلردن مرحوم ملا حسین افندی ، بو کوبی چواشلی

[۱] بومسئله یی (شمال تورکلری تاریخی) نام اثر یزیده تحلیل ایتدک .
[۲] مذکور طاشده : « الحمد لله العلی الکبیر » بولس اول حاسی بوی کا رحمة الله علیه رحمة واسعة و طات یاطوی تاریخی جیه تی جور جبریم جیتی جهل تور آیمیی جیریمی بیش کوبن ایی « بوندن آکلاشلیقنه کوره بولس اوغلی ۷۲۷ سنه سنده تور آیتک ۲۵ نخی کوننده وفات ایتشدر . (بو و دیگر بولغار تورک یازیلری « شمال تورکلری تاریخی » نام اثر یزیده تحلیل اولونمشدر .)

أئده دوردهئیی ابون طرفدن بو کویک مسلمان میرزالی - زادکانی نامنه ویرلش بر فرمان موجود اولدییقی روایت ایدیور. بوچواشلر شومسلمان میرزالیك احقادندن اولوب ابوان طرفدن اجدادلرینه ویرلش اراضیه صاحبدرلر . مذکورناحیهده [الوغ باللیک] نام چواش کویک اراضیسنده برمزراستان وار . بو مزارستاندهده اسلاملردن قاله قبرطاشلری موجوددر .

بوئیقهلر چواشلرک بدایتده اسلامیتی قبول ایدوبده سوکردهدن مختلف اسباب اجنابعه و سیاسه وبالخاصه بولغار وبالاخیره قازانک سقوطی نتیجهسنده روسلرک اجبارلری تاثیریهلر خرسیتیانلغی قبول ایتمش اولدقلمی ویاخوداسکی دینلرینه دوندکلرینی کوستریور .

بونکه برار بو قتروده ایضاح ایتدیکمز وجهله چواش لاسنه بزه نسبتده عرب کلرینک وبالخاصه الفاظ مقدسه اسلامینک قارشماسی ده بولغار تورک بورنده اسلامینک ایتشاری دورنده چواشلرک اسلامیتی قبول ایتمش اولدقلمی ، اثبات ایدر . چواشلرک بو کونه قاداردوموز آتی بیملری ، جمه کوتی بارام اتخاذا تیملری ، ذممه لریک اسلامیه اولماسی وایدال - اورال تورکلرینک ۳۶۵ سندن بری محکوم اولمارینه یعنی قوت سیاسیه لریک روسلر ائنده اولماسنه رغماً تورکلره و اسلامیه قارشو محبت بلسه لری ، فرست بولدقجه بوتون کویلریله اسلامیتی قبول ایتملری بونلرک یاقین برماضیده اسلامیه مربوط اولدقلمی اثبات ایدجک حادثهلردندر .

رده بولغار تورک شهرلردن بری اولان [سیلار] شهرنده یاشامش ولیلردن یاخود علمادن اولان [معلم خواجه] ، [حاجی اصغر] و [عبدالله حاجی] لریک بوگون بیله چواشلر ایجروسنده بو یوک عزیز و اولیلردن عد اولنقلاری اونلرک اسلامیه مربوطیتلریک درجه سنی کوسترر . حتی یک یاقین بر زمانه قدار چواشلرک اسلامیتی محافظه ایتدکلرینی اثبات ایدجک واقعه لر واردر . مثلا ۱۶۷۷ میلادی سنهده قاما نهرینک ماوراسنده کی [پولیمیر] شهرنده اسلاملرک خانی عد اولتان [بالام غازی] (۱) چواشلر ایجروسنده الهی بر قوت صاحبی اولارق اعتقاد

(۱) بالام - فرزند مقامنده اولوب ارکک وقیزدن عامدر .

اولنیور . چواشلر بوذاتی (بالین غازی) نامیله تسمیه ایدرلر . (موسو لوفته)
چواشلری ایسه [ملیم خوسا] آدیله یاد ایدرلر . سیمبر ولایتی قورمیش قضاسی
چواشلری بوملی اولیانی [وایم خوسا] نامیله تسمیه ایتمکده درلر . بوذات
شرفه [تاینسار] نامنده کی مراسملرندہ این اجرا ایدرلر .

بوولینک نامی چواشلر ایجرو سندنه بک بووک و غنمه لیدر . [بیلار] شهرینک
وجووندن خبرلری اولمایان چواش کویلیلری معلم خواجه مک آنسی
دیہ اعتقاد ایتدکلری (ملیم خوسا آماشه) به نیاز و دعاو آلله لردن عدا ایتمکده درلر .
بوتاریخدن ۷ - ۸ عصر مقدم (بیلار) شهرینده پاشامش اسلام ولیرینک چواش
آلهلری ایجرو سندنه ناملرینک شهرت بولماسی یوقاریده کی دعوانی واضح بر سورنده
آبات ایتمکده در .

۱۹۰۱ سنه سنده سمبر (سیمیرسوق) ولایتی (بووا) قضاسنه تابع
(بوروندوق) نام چواش کویینده پاییلان (تاخاریال توق - طوقیز کویک
عبادت) مراسمنده اوقا ولایتینده کی (بهله بهی) قضاسنه تابع (قارہ مالی) کوی
چواشلری اشتراکیله بو آلله لر شرفه آینلر اجرا اولتمشدر . [۱]
چواشارک (بالین خوسا) تسمیه ایتدکلری ذاتی شمال تورک کویلیلری (بالام آنا)
نامیله یاد ایدرلر . [۲]

بوتحلیلدن بولفار و قازان دولتاری دورنده چواشارک مسلمان اولدقلری و روسلرک
اجباری وقوت سیاسیله تک تورکلر آلدن کیتیمسی کی اسباب نتیجه سنده تکرار
اسکی دینلرینه دوندکلری وجبر نتیجه سنده رسماً خرسیتیانلنی قبول ایتیش
اولدقلری آکللاشمش اولسه کرکدر .

زاکر قادری

[۱] (آنتهارین) ک (بولفار و چواشلر) اثری ص : ۲۰

[۲] احمر اوغلتک ۱۹۱۶ ده اجرا ایتدیکی فنی سیاحت راپورنده .